

— Բ Ր Ո Ն Ի Կ —

Քաղաքական կացութիւնը. — Եւրոպական քառսր կը շարունակէ իր բնաշնչութիւնը, կարծես աւելի՝ ներքին խորունկ ու անդիմադրելի տրամաբանութեան մը համեմատ քան իր վարիչներուն զիտակից մղումովը, — դէպ ի ահաւոր աղէտ մը թէ դէպ ի դոնէ ժամանակ մը տեւող եւ խաղաղութիւնն իրապէս ապահովող հաւասարակշռութիւն մը, ոչ ոք չի տեսներ: Պոր-հրդաթողութիւնը խորհրդաթողութիւններուն կը յաջորդեն, վարչապետներու եւ նախարարներու ճառերուն, տեսակցութիւններուն շարանը կ'երկարաձգուի առանց որոշ ու վճռական արդիւնքի: Դաշնակիցները, բաց ի անոնց մէկ մասէն — փոքրերէն — որ Ֆրանսայի կապուած կը մնան, այլ եւս ոչ միայն դաշնակից չեն, այլ մերթ թշնամիի պէս կը վարուին իրարու հանդէպ: Ֆրանսական նոր դահլիճը ջանաց ու բոլոր մը աջակցութեամբ հատուցումներու հարցին մէջ բոլոր դաշնակիցները (Անգլիան ու նոյն իսկ Իտալիան ալ մէջն ըլլալով) համաձայնեցնել Գերմանիոյ հանդէպ բռնուած դիրքին մէջ, բայց այդ ընդհանուր համաձայնութիւնը չտարածուեցաւ այլ հարցերու, չտեսնեց: Ֆաշիսթական Իտալիան ցոյց կուտայ յայտնապէս թէ կը պատրաստուի ապագայ պատերազմի մը ուր ոչ թէ Ֆրանսայի այլ Գերմանիոյ կողքին պիտի կուտ իր պահանջները կամ փառասիրութիւնները իրականացնելու յոյսով: Անգլիա՝ իր կառավարութեան մէջ պահպանողականներուն գերակշիռ դառնալէն ի վեր՝ աւելի մօտեցած է Ֆրանսայի, մօտեցում զոր Հերիօի դահլիճը խելացի կերպով կը ջանայ չեղտել ու

ամրացնել, — որովհետեւ այլ եւս ակներեւ է որ խաղաղութիւնը պահպանելու եւ համաշխարհային քաղաքականութեան քոն տալու համար, Ֆրանքո-գերման բանաւոր ու սերտ համաձայնութեան մը երազը, զոր փայփայեց Պրիան, անիրագործելի է, եւ անգլո-Ֆրանսական համաձայնութիւն մը միայն կրնայ այդ դերը կատարել, — բայց այդ մօտեցումն ալ, յարաբերութեանց այդ մեծ ու բարեբար լաւացումը, խորհրդակցութեամբ միշտ զործելու այդ ձգտումը, դեռ ընդհանուր կուտ համաձայնութեան մը, տեսական զործակցութեան մը, որոշ եւ ամուր դաշնակցութեան մը յանգելու յոյսը չեն ներշնչեր:

Կը թուի թէ Անգլիա կ'ուզէ միշտ իր ձեռքերն ազատ պահել եւ ինք ըլլալ գլխաւոր վարիչը համաշխարհային քաղաքականութեան, մերթ այս մերթ այն ուժին մօտենալով (ու մերթ այդ ուժերն իրարու դէմ լարելով): Այս բոլորէն բնականաբար կ'օգտուի Գերմանիա որ հիմա հատուցմանց բեռն վերջնապէս թեթեւցած, հաշուեփակի կարգադրութեամբ մը (ուր քաղաքականապէս Ֆրանսա չահեցաւ բայց եւ մտապէս Գերմանիա), կը շարունակէ իր յայտնի ու զաղտնի սպառազինումը, եւ դիւանագիտորէն ալ կը ճգնի՝ անընդհատ եւ անվատ՝ վերստայի դաշնագիրը հիմնովին քանդել, անոր մէջ իր մեծ պատերազմին պատճառ եզոզի պատասխանատուութեանն ու իր պարտութեանը իրը հետեւանք դրուած յօդուածները չբացնել, ստանալ զինման մէջ հաւասարութիւն, այսինքն ոչ թէ դադանի՝ ինչպէս ցարդ, այլ բացէ ի բաց

զինուելու եւ իր ուղած ձեւովն ու չափովը զինուելու ազատութիւնը, — ինչ որ անխուսափելիօրէն պիտի մղէր զինք զինման մէջ գերակըշնութեան հասնիլ ճշնելու, պիտի առաջնորդէր բոլոր մեծ ազգերը զինման մէջ խելայիզ մըրցումը յարաճուն ու սպառիչ կործանարար թափով մը յառաջ տանելու, եւ պիտի փութացնէր նոր պատերազմի մը սոսկալի փորձանքը: Միւս կողմէ, գերման հանրապետական բեթիմը մահամերձ կը թուի, Հինտէնպուրկ մեծապէս կոնակը դարձուց ընկերվարականներուն ու կեդրոնի մարդոց, ու ծայրագոյն աջակողմին յանձնեց կառավարութիւնը, որ լուծեց Բայխսթակը եւ հաստատեց որոշապէս տիքթաթորական բնոյթ ունեցող բեթիմ մը, բեթիմ որ ըստ ամենայն հաւանականութեան նախապատրաստութիւնն է Հոհէնձոլլերներու կայսերական Գերմանիային վերահաստատման, թերեւս իսկ գերման դահուն վրայ վերերեւմամբը այն Վիլհէլմ Բ-ին որ պատերազմին աղէտը աշխարհիս վրայ արձրկեց եւ զոր դաշնակից տէրութեանց վարիչները յաղթանակէն յետոյ մտածեցին ըսպէ մը — ըսպէ մը միայն — «պատժել» իրր «պատերազմին յանցաւոր», Թալաաթ ու Էնվէր ոճրագործներուն հետ... Այս բոլորը տղեղ է, բայց տրամաբանական, յորմեհետէ տեսանք որ յաղթութեան երկրորդ օրն իսկ Դաշնակիցները, նախ Անգլիան (ծովակալ Քէլթորփի միջոցաւ կատարած գաղտնի բանակցութիւններով՝ որ ձախողեցան), յետոյ՝ Իտալիան, յետոյ Միլլրանի, Պրիանի ու Փուանքարէի Ֆրանսան, ջանացին իրենց երէկուան թըշնամի թուրքիային հետ առանձին համաձայնութիւն կնքել ի վնաս միւս դաշնակիցներուն, եւ ատով՝ զգեանուած թուրքիոյ վերականգնելուն եւ մեծագոյն յաղթականներուն յաղթելու արտառոց ձեւն առնելուն նպատեցին, արդէն իսկ այդ անուղիղ եւ անխոհեմ թաքթիքով Գերմանիոյ ճամբայ բացին, խրախոյս ու զիւրութիւն տուին իր լիակատար վերականգնումը ձեռք ձգելու եւ իր փոխ-մրէթին պատրաստուելու, նորէն համաշխարհային քաղա-

քականութեան գլխաւոր վարիչի իր նախկին յաւակնութեանց իրականացման ձգտելու: Ամերիկա, որ Դաշնակիցներու յաղթութեան այս աստիճանական քայլարան մէջ մեծագոյն պատասխանատուներէն մէկն է (եթէ ոչ մեծագոյնը), քանի որ անոր հանրապետական կուսակցութիւնը՝ տապալելով Ուիլսոնը՝ դաշնակիցներուն հետ կողք կողքի խաղաղութիւնը կազմակերպելէ հրաժարեցուց իր երկիրը, եւ ատոր հետեւանքով գլխաւոր պատճառներէն մին կղաւ ամբողջ աշխարհի այս քառասլին կացութեան մէջ իյնալուն եւ իր ալ տնտեսական փրկումն, Ամերիկա կը թուի վերջապէս դիմել շատ դանդաղ բայց ապահով ու հետզհետէ շեշտուող դնացքով մը — զէպ ի լաւագոյն տեսութիւն մը իրերու: Հաւանական կ'երեւայ որ հանրապետականները նախադահական ընտրութեան մէջ պիտի ձախողին, եւ երկրին մեծամասնութիւնը պիտի արտայայտուի ի նպաստ տեմօքրաթներուն, որոնք աւելի մօտիկ են համաշխարհային հարցերու մէջ խաղաղութեան ու քաղաքակրթութեան շահուն համար եւրոպական տէրութեանց հետ գործակցելու եւ Ազգերու Ընկերութենէն սխտեմաթիկարար հետու շմնալու ուղեղծին, որոնք հակառակ են զինհաստութեան ապուշ օրէնքին որ այդ մեծ երկիրը աւաղակներու եւ կաշառակերներու որջ մը սկսած է դարձնել, եւ որոնք թէեւ պատերազմական պարտքերու ջնջման առողջ գաղափարին դէմ արտայայտուեցան՝ ընտրական պայքարի նկատումներով, բայց հաւանական է որ յաղթանակը տանելէ յետոյ աւելի ճապուկ եւ ուշիմ, աւելի սղնիւ ու հեռատես զիրք մը պիտի բռնեն այդ կարեւոր հարցին հանդէպ եւս: արդէն իսկ Ամերիկայի թէ՛ տնտեսական ու ելեւմտական, թէ՛ քաղաքական ու մտաւորական միջավայրերուն մէջ մեծ զիրք ունեցող մէկէ աւելի անձնաւորութիւններ սկսած են արտայայտուիլ ի նպաստ ջնջման — կամ զէթ բանաւոր ու չափաւոր ձեւով հաշուեկալին — այդ պարտքերու ծանր բեռին, որ գլխաւոր պատճառներէն մէկը կղաւ ներկայ թէ՛ տրն-

տեսական եւ թէ՛ քաղաքական քառսին, եւ որ արդէն այլ եւս անհնար է որ պահպանուի նոյնութեամբ յորմեհեա՛ն գերման հատուցմանց հարցը ամենախոշոր գեղջի մը վրայ հիմնուած — ու թերեւս իսկ տեսական մնալու սահմանուած — կարգադրութեամբ մը ընդ միշտ փակուեցաւ: Ամերիկեան արժեթուղթերը ըսկսած են որոշ չափով բարձրանալ ու կարելի է յուսալ որ ամերիկեան տնտեսական անօրինակ տաղնապը որ համաշխարհային տաղնապին նախադուռը եղաւ ու անոր ծնուցիչ գլխաւոր պատճառներէն մին կազմեց, գէպ ի իր արմատական բուժումէն ընթանայ:

Անդին, Ճափոն, ասանց մտիկ ընելու Ազգաժողովին խաղաղական անխելք ճառերը, կը շարունակէ՝ յամառ ու գիտակից կորուով՝ կազմալուծեալ Չինաստանի ահագին թոհուրոհին գէ՛մ իր ազդեցութեան ենթարկուած ինքնավար Մանչուրիան իբր պատուար կանգնել, իր կենսական շահերն ապահովելու, կարգը, խաղաղութիւնը, քաղաքակրթութիւնը պահպանելու համար ծայրագոյն Արեւելքի գէթ իրեն մօտիկ չըջաներուն մէջ, եւ իր դործունէութիւնը այնքան «մարդկօղուտ» է, եւ ոչ թէ աշխարհակալութեան յիմար ու եսական մուրցքէ մը մղուած, որ ահա նոյն իսկ Միացեալ Նահանգներն ու Խորհրդային Միութիւնը, որ նախ կասկածոտ ու թշնամի աչքով կը նկատէին այդ գործունէութիւնը, այժմ աւելի հանդարտ — ու երկրորդը՝ գրեթէ համակիր — հայեացքով մը դայն սկսած են գիտել:

Իսկ Խորհրդային Միութիւնը, պատակտւած Եւրոպային պարզած ալեկոծ պատկերին հանդէպ՝ կը ներկայացնէ քաղաքական խաղաղութեան, գինք կազմող ազդերու սերտ համերաշխութեան ու տեսական գործակցութեան տեսարան մը, որ իրապէս սիրտիւ է եւ Միութեան կատարած գործերուն լաւագոյնն է: Ընդ է որ ատոր ան հասած է, ոչ միայն որովհետեւ ազգայնամոլութիւնը՝ որ ազգասիրութեան բնական ու ատողջ գոացումին թունաւորուած արտապարակ ձեւն է՝ ջնջած կամ գէթ

զսպած է իր սահմաններուն մէջ, այլ որովհետեւ մանաւանդ հոն կայ կեդրոնական մեծ ու հզօր ազդ մը գինք չըջապատող փոքր ազդերէն քաղաքակրթութեամբ աւելի յառաջացած, ուստի ազդը, որ ասանց բռնանալու միւս ազդերուն վրայ եւ դանոնք ձուլել ձգտելու (ինչպէս կ'ընէր ձարական Ռուսը), իր մեծութիւնն ու զօրութիւնը գնելով ի սպաս քաղաքական յայնամիտ ըմբռնումի մը, միացուցիչ, կանոնաւորիչ, վարիչ ուժ կը կազմէ, ինչ որ կը պակսի Եւրոպայի մէջ որ կազմուած է քաղաքակրթութեամբ հաւասարապէս զօրաւոր ու յառաջացած զինուորական ու տնտեսական ուժով հարուստ եւ իրարու շատոնց ի վեր մրցակից քանի մը մեծ ազդերէ որ անոր գլուխը կը կենան ու նոյնպէս առաւել կամ նուազ դարգացած, հին ոխերով, շահերու մեծ տարբերութիւններով, մշակոյթի խոր տարանմանութիւններով իրարմէ բաժնուած իսկ մը փոքր ազդերէ, որ այդ պատուակտեալ մեծ ազդերուն շուրջ իրենց մշտական վէճերն ու անհամաձայնութիւնները կը փոեն: (Պրիանի ջանքերը «Եւրոպական Միութիւն» մը ստեղծելու՝ բոլորովին ամուլ մնացին եւ հակառակ արդիւնք տուին, ինչպէս ամուլ մնաց եւ շատ աւելի հակառակ արդիւնք տուաւ Փրանքօ-գերման մերձեցում մը յառաջ բերելու իր ճիգը, որովհետեւ Պրիան կը դեկալարուէր զգացումով միայն եւ չէր տեսներ իր այդ երկու յղացումներն անդործադրելի դարձնող հոգեբանական հզօր արգելքները: Եւրոպայի մէջ խաղաղութիւնը պիտի պահպանուի ու տեսակ մը հաւասարակշռութիւն պիտի կարենայ հաստատուիլ, ազդերու միջեւ սուր վէճերը պիտի կարենան աստիճան մը մեղմանալ, միայն այն ատեն երբ Անգլիա ստիպուի ըմբռնել թէ միայնակ չի կրնար աշխարհը վարել եւ թէ իր ու Ֆրանսայի սերտ միացումին է որ կրնայ կազմուիլ կեդրոնական դեկալար ուժ մը, այն ուժը որ Ազգաժողովը յաւակնեցաւ բայց չկրցաւ դառնալ): Խորհրդային Միութեան մէջ տեսնուած ուրիշ երկու դրական երեւոյթներն են, Միութիւնը կազմող

ժողովուրդներուն ազգային կեանքին ու սեփական մշակոյթին պահպանման քաղաքականութիւնը, եւ Միութեան երկիրներուն մէջ ճարտարարուեստի զարգացումը, բնական հարըստութեանց շահագործումը յօգուտ այդ ժողովուրդներուն: Մութ կողմը, մտածման ազատութեան եւ անհատական նախաձեռնութեան խափանումն է, որ բեթիմին բոլոր թերութեանց աղբիւրը կը կազմէ եւ որ՝ հակաբնական ըլլալով՝ չի կրնար տեսական մնալ: Անտարակուսելի է սակայն թէ մարդկային բնկերութիւնը վերանորոգելու յանդուգն փորձը որ հոն կը կատարուի, իր բոլոր թերութիւններով մէկտեղ, ունեցած է բարեբար ազդեցութիւն մը ամբողջ մարդկութեան վրայ, իբր սանձ՝ ընչայիցձ, տիրամոլ, վայելամոլ մարդոց կամ խմբակցութեանց ետականութեան գէժ, իբր նեցուկ ճնշուածներու, կեղեքուածներու պահանջմանց աստիճանական յաջողման, եւ պիտի ունենայ այդ ազդեցութիւնը հետզհետէ աւելի լայն չափով, երբ նոր վարդապետութեան մը վրայ հիմնուած այդ բեթիմին ծայրայեղութիւնները մեղմանան եւ ան յանգի «յառաջացեալ սամկաւարութեան» մը: Ու այդ նորաստեղծ ու ինքնատիպ բեթիմին բնականունացումն ու հաստատապնդումը աւելի արագ ու գիւրին պիտի տեղի ունենան եթէ Եւրոպայի մէջ խաղաղութիւնը ամբանայ, ինչ որ հնարաւոր է միայն, պէտք է անգամ մը եւս կըրկնել, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ միացմամբ: Այդ միացման որոշ ու ամուր ձեւով մը իրականանալու պարագային, արդէն Ամերիկա եւ Իտալիա եւս կը ստիպուին այդ հզօր կորիզին մօտենալ ու յարիլ, ու Գերմանիոյ համար կարելիութիւնը չի մնար նոր պատերազմի մը ազէտը մարդկութեան վրայ արձրկել: Իսկ եթէ Անգլիա յամուրի մանուածապատ, երկդիմի, գիտումնաւորապէս անորոշ քաղաքականութեան մը հետեւիլ, այն ատեն երկրորդ մեծ պատերազմ մը, աւելի ահաւոր քան նախորդը, անխուսափելի կը դառնայ: 1914ի պատերազմը տեղի չէր ունենար եթէ Անգլիա անկից ա-

ռաջ՝ երբ կացութիւնը սպառնալիքն էր՝ յայտարարած ըլլար թէ Ֆրանսայի կողքին պիտի կուէր ինք եթէ Գերմանիա անոր վրայ յարձակէր. վաղն ալ, նոր պատերազմի մը պայթիլը կամ ոչ՝ Անգլիոյ բռնելիք ընթացքէն կախում ունի: Միլրանի, Պրիանի, Փուանքառէի օրով, Ֆրանսական կառավարութիւնը, Անգլիոյ հակաֆրանսական էնթրիկներուն պատասխանելու համար, բրիտանական զօրծիք մը համարուած յոյն բանակը Փոքր Ասիայէն վտարելու եւ անգլիական զօրքը Պոլսէն հեռացնելու ձգտեցաւ եւ ատոր համար Անկորայի համաձայնութիւնը կնքեց, Կիլիկիան պարպեց, զէնքով ու ռազմամթերքով օգնեց Թուրքին, իր զօրքերը Պոլսէն քաշեց, եւ Արեւելքի քրիստոնէութեան վերջնական ջախջախման պատճառ եղաւ: Եթէ Անգլիոյ վարիչներուն մտքին մէջ իրենց երկրին այդ առթիւ կրած պարտութեան յիշատակը եւ անոր փոխ - վրէժի փափաքը աւելի խոր ու վառ կը մնան քան քաղաքակրթութեան (ու իրենց իսկ պետութեան) հիմնական շահերուն մտահոգութիւնը, աշխարհ դատապարտուած է նոր աղէտի մը զոհ դառնալու: Բայց երկու մեծ երկիրներու այժմեան վարիչները աւելի հեռատես ու հաշտ ոգւով մը տողորուած են, ու անհնար չէ յուսալ որ համաձայնութեամբ զործելու ձգտումը զոր ցոյց կուտան՝ ամբանայ հետզհետէ ու տեսականանայ եւ աշխարհիս խնայէ նոր արիւնահեղեղ մը որուն հետեւանքը պիտի ըլլար մարդկութիւնը վայրենութեան հին օրերուն վերադարձնել:

Ազգաժողովին նոր անդամը.՝ Ներկայ խառնաշփոթ ու զեղեցկութենէ դուրկ կացութեան մէջ՝ Թուրքիոյ Ազգաժողովին անդամ ընդունուիլը, ու զրկարաց սիրաժպիտ ընդունուիլը, բնական, տրամաբանական երեւոյթ մըն է:

Ազգաժողովը, ինչպէս Ուիլսոնը գայն յղացաւ, նպատակ ունի բոլոր ազգերը, մեծ պատերազմին մէջ այս կամ այն կողմէն մարտնչած կամ չեղօք մնացած, իր ծոցին մէջ միաց-

նեղ եւ անոնց ամենուն միջեւ համերաշխութեան, մերձեցման կապ հաստատել, անոնց միջեւ ծագած վէճերուն իրաւախոհ ու հաշտարար հանդիսանալ հասկանալի է որ այդպիսի մարմին մը պարտաւոր էր Թուրքիան ընդունիլ իր ծոցին մէջ՝ երբ այս վերջինը փափաք յայտնէր անդամակցելու, բայց Ազդաժողովին անդամներէն ոմանց առաջարկով՝ այդ մեծ հաստատութիւնը ինքն իսկ խնդրեց Թուրքիայէն որ հաճի անդամակցիլ. եւ այդ առաջարկը ներկայացնողները Յունաստանը, Իտալիան էին — եւ քուլիսի մէջ՝ Անգլիան, որուն ամբողջ ներքին բաղձանքը Թուրքիան Խորհ. Միութենէն անջատել եւ Ազդաժողովին միջոցով իրեն մօտեցնել ու կապել է, — այսինքն տէրութիւններ որ — Ծրանսայի եւ Ամերիկայի հետ — պատերազմի առէն Թուրքիան անկախ տէրութեանց շարքէն հանելու կամ գէթ զայն Անատոլիոյ մէջ սահմանափակելու անհրաժեշտութիւնը կը հռչակէին... Ու որպէս զի Թուրքիան անպատճառ իրեն անդամ դարձրնել յաջողի, Ազդաժողովը միաձայնութեամբ յանձն առաւ նոյն իսկ իր կանոնադրութեան մէջ որոշ յօդուածին դէմ մեղանշել: Կ'երեւակայեմ ինչքան Թուրքերն արհամարհանք ու նենալու են — եւ ամենայն իրաւամբ — արեւմտեան քաղաքակրթութեան այս այլասերած ներկայացուցիչներուն հանդէպ: Ատկից առաջ, երբեմնի «դաշնակից» տէրութեանց պատուիրակները, Գերմանիան իրենց անդամակից դարձրնելու համար, իրենց քաջարի ընկեր Պելճիքան զոհեցին, վարիչ Խորհուրդին մէջ անոր ունեցած մշտական աթոռն անկից խլելով ու Գերմանիոյ յատկացնելով: Այս բոլորը՝ որպէս զի «չահելով» իրենց երկկուան թշնամիները, զանոնք կակղեցնեն, բարեկամ դարձրնեն եւ որպէս թէ ատով խաղաղութիւնը ամրացնելու նպատեն, մինչդեռ ճիշդ հակառակ արդիւնքն է որ ստացան (ու պիտի ստանան հետզհետէ եթէ այդ թաքթիքը շարունակեն):

Թուրքիա այսօր չէ անշուշտ ինչ որ էր

սուլթաններու օրով, ինչպէս եւ Իթթիհատի օրով. անվիճելի է որ անոր մէջ որոշ կէտերու վրայ հիմնական բարեփոխութիւններ տեղի ունեցած են. անհնար է չգնահատել զօրեղ ճիգը զոր քէմալեան կառավարութիւնը թափեց մահմետական յետադէմ ու մոլեռանդ ոգին բնաջինջ ընելու, թուրք «ազգ» մը կազմելու, թուրք երիտասարդութեան մէջ ուսում, դիտութիւն, արուեստ տարածելու, երկիրը արդիականացնելու համար: Արդարամիտ Հայ մը այդ յառաջդիմական ջանքերը եւ անոնց արդէն իսկ տուած արդիւնքները (որ, ինչքան ալ դեռ պակասաւոր ըլլան, բարեբար են ամբողջ Արեւելքի համար) չի կրնար չգնահատել, — ինչպէս որ չի կրնար առարկայականօրէն չյարգել հայրենասիրական յանդուգն ու յամառ, կորովի եւ ճարտար, խորամանկ դիւանագիտութեան ապացոյցները զոր Քէմալ եւ իր ընկերները տրւին՝ պատերազմին մէջ զգեստուած, դիտապատ ինկած Թուրքիան վերականգնելու համար: Այդ վերածնած ու վերանորոգուիլ ձրող Թուրքիան անառարկելիօրէն համակրելի դարձուցած պիտի ըլլար ինքզինքը եթէ իր նախորդ բեթիմներուն մեծագոյն արատը սրբելու, մարդկային ժամանակակից պատմութեան ամենէն քստմեղի ոճիքը քաւելու պարտականութիւնն զգացած ըլլար, եթէ բռնութեան ու վատութեան բոլոր ուժերէն անասելիօրէն հարուածուած հայ ժողովուրդին (որ մահաւանդ՝ թէեւ ազատազուրկ ու ընկճուած՝ դաւրով Թուրքերու հիմնած պետութեան իր տաղանդով ու քրտինքով անսահման ծառայութիւններ մատուցած էր) թուրք կառավարութեան ու ժողովուրդին կողմէ վերջին քառասուն տարուան ընթացքին անոր հասցուած ահաւոր չարիքներուն դէմ ունէ չափով հատուցում մ'ընել խորհած ըլլար, փոխանակ կովկասեան նորակազմ փոքրիկ տկար Հայաստանի Տէրութեան վրայ յարձակելով զայն եւս արիւնլուայ դարձրնելու եւ անկից հողեր խլելու, ջարդերու եւ տաքադրութեանց արհաւիրքէն փախչելով օտար երկիրներ ապաստանած

Թրքահայ խելակներուն դէմ իրենց ծննդավայրին դռները փակելու եւ այդ պանդուխտներու թշուառ հոյլերուն ինչպէս եւ միմիայն Հայ Ընտանիքին համար կոտորուած հարիւր հազարաւոր անմեղ արարածներու անհատական ու հանրային ինչքերը կողոպտելու: Ասոնք, ինչպէս եւ ասոնց նման ուրիշ իրողութիւնները, ապացուցին որ արդիականանալ, աշխարհականանալ ձգտող Թուրքիային մէջ՝ քանդուած կամ գէթ զսպուած կրօնական մոլեռանդութեան տեղ նոյնքան մտայլ ուրիշ մոլեռանդութիւն մը երեւան եկած է, ցեղային մոլեռանդութիւնը, եւ զայն ալ զսպելով, ցեղամոլութեան տեղ իմաստուն ու չափաւոր ազգասիրութիւնը դնելով, ու այդպիսի ազատատենչ, արդարամիտ ու լայնախոհ ազգասիրութեան մը մղումով Հայ Ժողովուրդի հանդէպ հատուցման անհրաժեշտ եւ անխուսափելի պարտականութեան գիտակցութիւնն ստանալով եւ այդ պարտականութիւնը կատարելով է որ Թուրքիա Ընտանիքին ու վճռապէս մտած պիտի ըլլայ իրական քաղաքակրթութեան ոլորտին մէջ:

Արտասահմանի Հայութիւնը յուշուեցաւ, տխրեցաւ, գրգռուեցաւ, տեսնելով որ Ազգա-ժողովի անդամակցող տէրութեանց ներկայացուցիչներէն եւ ոչ մէկը, այն նիստին մէջ ուր որոշեցին «Հրաւիրել» Թուրքիան, ամենամեղմ ձեւով իսկ յիշատակութիւն մը չըրաւ Հայ Ժողովուրդի դէմ կատարուած եղեռնական հոկայ անարդարութեան, եւ յոյս չյայտնեց որ անոր կոխոտուած իրաւունքները գէթ մասամբ պիտի դռնացում ստանային Թուրքիոյ Ազգաժողովի անդամակցելուն իսկ հետեւանքով, այն իրաւունքները որոնց մէկէ աւելի անգամներ՝ միաձայնութեամբ քուէարկուած հանդիսաւոր որոշումներով՝ Ազգաժողովը պաշտպան փաստաբանը հանդիսացած էր, Ազգաժողովին վերաբերմունքը տգեղ էր արդարեւ, բայց ոչ դարմանալի: Այդ մեծ հաստատութիւնը որ նանսէնի պէս ազնիւ ու քաջ հոգիի մը երկարօրէն ու յամառօրէն կրկնած կոչերուն ի պատասխան սեւէ լուրջ ճիղ չըրաւ օտարութեան մէջ

տառապող փճացող պանդուխտ Հայերէն դռնէ քանի մը տասնեակ հազար Խորհ. Հայաստան փոխադրելու համար, որ Հայ Գաղթ. Կեդր. Զանձնաժողովին տարիներէ ի վեր իրեն ուղղած յիշատակադիրները՝ «Լքեալ» դոյքերու զրաւման հարցին արդար լուծում մը տալու մասին՝ երբեք չհաւանեցաւ Խորհուրդին օրակարգին մէջ մտցնել, ինչպէս կարելի էր սպասել որ այս առթիւ իրապէս վեհանձն ու արի վերաբերմունք մը ունենար ի նպաստ անգթօրէն պարտուած ու լքուած Հայ Ժողովուրդին: Թէ սակայն Հայ Ժողովուրդի իրաւունքները սեւէ չափով չեն նուազիր, չեն տկարանար Թուրքիոյ Ազգաժողովին մէջ մտնելովը, տալիս պէտք էր որ Հայ տարագիր համայնքներու ներկայացուցիչները ըսէին այս առթիւ Ազգա-ժողովին, եւ երբեք Հայ կազմակերպութիւններ, իրարմէ անկախաբար, բայց երբեք ալ միեւնոյն միտքը տարբեր Ֆրազներով արտայայտելով՝ ինչ որ այդ էական հարցին վրայ Հայ Ժողովուրդի բացարձակ նոյնախոհութիւնը ապացուցուց՝ Ազգաժողովին ուղղուած իրենց յուշագիրներով ըսին ինչ որ հարկաւոր էր: Ատրկա բաւական է՝ ներկայ բողոքին համար: Թուրքիոյ Ազգաժողովին անդամ դառնալովը, Կարսը, Վանը, Մուշը, Սասունը, եւն. որ հազարաւոր տարիներէ ի վեր Հայ են եղած՝ Հայ ցեղին ամենահին օրրանն իսկ են եղած, եւ որոնք երէկուան Թուրք պատմադիրներու եւ աշխարհագէտներու գրքերուն ու քարտէսներուն մէջ իսկ իրենց յարակից վայրերուն հետ՝ «Հայաստան» անուանակոչութեամբ նշանակուած են, մարդկութիւնն անպատուող ոճիւրի մը հետեւանքով չեն կրնար «Հայաստան աշխարհ» մաս կազմելէ դադրել: Ու Ժողովուրդ մը, որուն դարերու աշխատանքով կազմուած համայնական կալուածները, չէնքերը, հաստատութիւնները ինչպէս եւ անհատական դոյքերը՝ իրաւունքի ամենէն տարրական սկզբունքներուն ոտնակոխմամբ՝ զրաւուած են, չի կրնար Ազգաժողովին վատութեան պատճառով՝ պարտապահանջ ըլլալէ դադրել: Արդա-

բուժեան ժամը օր մը անշուշտ կը հնչէ այդ ծայրայեղօրէն հալածուած, անիրաւուած ու թալանուած ժողովուրդին համար, որ այսօր, իր իրաւունքներուն անկորնչելի ըլլալը հանդարտօրէն, առանց սեւէ յոխորտանքի ու սպառնալիքի՝ յայտարարելէ յետոյ, կոսկիասեան Հայաստանի մէջ իր ունեցած փոքրիկ Տէրութեան խաղաղ դարգացմանն օղնելու եւ օտար երկիրներու մէջ իր աղգային վարքութեանն ու մշակոյթը պահպանելու կը յատկացնէ իր ուժերը:

Մեծամոլութիւնը թուրքերուն մէջ. — Ծայրայեղ չորսքորթութիւնները զոր դաշնակից տէրութիւններու դիւանագէտներն ու մամուլին մէկ մեծ մասը շտալկեցին ու կը շարունակեն շտալկէ թուրքերուն՝ քէմալեան շարժումին յաջողութենէն ի վեր, անոնց վրայ մեծամոլութեան գինովութիւն մը բերած ըլլալ կը թուին: Թուրք պատմագէտներու համաժողովը որ վերջերս գումարուեցաւ Անկորայի մէջ, ամենայն պաղարիւնութեամբ սա եղբակացութեան է հասեր թէ թուրքը մոնկոլ կամ թուրանեան ցեղէն չէ՝ ինչպէս կը կարծուի, այլ արլեան ցեղին է՝ մաքուր տիպարը կը ներկայացնէ եւ նոյն իսկ արմատն է այդ ցեղին, թէ ան է աշխարհիս ամենէն հին քաղաքակրթութեան հիմնադիրը, թէ Քաղդէացիք, Փիւնիկեցիք, Եգիպտացիք, Յոյները, Հիթիթները եւ մեծ քաղաքակրթութիւն հիմնող ու մարդկային թատերարեմին վրայ խոշոր դեր կատարող վաղնջական բոլոր մեծ ազգերը թուրք էին ցեղով կամ թուրքերու ստեղծած անդրանիկ քաղաքակրթութենէն օգտուած են... Ու երբ Պոլսեցի սիրուն թուրք աղջիկ մը «Գեղեցկութեան համաշխարհային թագուհի» ընտրուեցաւ վերջերս Սփայի մէջ, ինչպէս նախորդ տարիներուն եւրոպական կամ ամերիկեան ազգերու աղջիկներ ընտրուեցան — թուրք մեծ ձայն մը դուռնի իսկոյն՝ «Արդէն յայտնի բան է որ թուրքը աշխարհի ամենէն գեղեցիկ ցեղն է...»: Ասոնք հիւանդոտ մտայնութիւն մը ցոյց կուտան, որ

կրնայ մեծապէս վնասել՝ եթէ այդ մտայնութիւնը նոյնութեամբ պահպանուի՝ այն քանքերուն զոր կը թափէ թուրք ժողովուրդը «մոնկոլ համար արեւմտեան քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ» ըստ իր մտաւորական ու քաղաքական նորագոյն ղեկավարներուն իսկ յայտարարութեանց: Մեր մամուլին մէջ ոմանք հայրենասիրական ճարտար թաքթիք մը ուղեցին տեւնել ու գնահատել թուրքին անցեալը չափազանցօրէն մեծ ցոյց տալու եւ թուրքը արեւմտեան ամենէն քաղաքակրթ ազգերուն ցեղակից յայտարարելու այդ ձգտումին մէջ. ատով՝ ըստ իրենց՝ որպէս թէ թուրք մտաւորական ղեկավարները խրախուսած զօրացուցած կ'ըլլան եղեր իրենց ժողովուրդին եւրոպականանալու, քաղաքակրթուելու ճիգը եւ կը նպաստեն եղեր արեւմտեան մեծ ազգերէն թուրքը համարել տալու իրր իրենց ընտանիքին մէկ անդամը, իրր ոչ թէ «բարբարոս ասիացի Մոնկոլ» մը, այլ շատ հնուց ի վեր քաղաքակրթութեամբ Ալպեան մը, Հելլէնէն առաջ արդէն Հելլէն մը...: Հիմնովին սխալ դատողութիւն. քաղաքակրթ ազգերուն ընտանիքին մէջ մտնելու համար անհրաժեշտ չէ արլեան ցեղին պատկանիլ. Զինացին ու Ճափոնցին ղեղին ցեղին կը պատկանին, բայց հոյակապ քաղաքակրթութիւն մը ստեղծած են, նոյնպէս Հնդիկը եւ Պարսիկը՝ որ արիական ցեղին կը պատկանին, բայց չեն կարծեր թէ արլեան ճիւղէն ըլլան. նոյնպէս՝ Հրէան, որ սեմական ցեղին կը պատկանի, բայց Աստուածաշունչի պէս հրաշալիք մը ստեղծած է, իսկ Հունգարները, Ֆինլանտացիք ու Պուլկարները, թուրանական ցեղին կը պատկանին, բայց շատոնց Եւրոպա եկած, քրիստոնէացած, արեւմտացած, քաղաքակրթ ու ազնիւ ժողովուրդներ են: Թուրք ու եւրոպացի բոլոր պատմաբանները ցարդ թուրքը թուրանական ցեղին մէկ ճիւղը կը համարէին, եւ ատոր հետեւանքով է որ համաթուրանական քաղաքական ծրագիր մըն ալ կազմուեցաւ. ի՞նչ փաստերու վրայ հիմնուելով է որ յանկարծ թուրանական թուրքը Ալ-

պեանի կը փոխուի: Անշուշտ, այսօրուան թուրքը (Փոքր Ասիոյ եւ մանաւանդ Պոլսոյ, Իզմիրի պէս արեւելեան մեծ քաղաքներու մէջ) չէ ինչ որ էր երբ կեդրոնական Ասիայէն խուժեց եկաւ Կովկաս, Պարսկաստան, Հայաստան ու Փոքր Ասիա, բիւրաւոր յոյն, հայ, վրացի, չէրքէզ, ալպանացի, քուրդ պատանիները որ մահմետականացուցան, այդ ցեղերու պատկանող անթիւ գեղեցիկ աղջիկները որ թուրք հարեմները մտցուցան, կերպարանափոխեցին, գեղեցկացուցին, ալպանացուցին զայն Ֆիդիքապէս, ու շնորհալի Քերիման Հալիս հանրմին երակներուն մէջ ո՞վ գիտէ այդ վերոյիշեալ ցեղերուն արիւնէն ինչքան բազմաթիւ կաթիլներ կան: Ճշմարտութեան վրայ չհիմնուած հայրենասիրութիւնը երբեք լաւ արդիւնքներ չի կրնար տալ. ու մեծամոլութիւնը միշտ աղետարեր է: Մենք ալ ատենով այդ ախտէն ունեցանք բաւական. մեր մէջ ալ կային միամիտներ որ Հայր աշխարհիս մեծագոյն ազգը կ'երեւակայէին՝ հնութեամբ ու արժէքով, քանի որ Նոյնը Հայաստանի մէջ էր, Ադամ, Եւա եւ Աստուած ինքն իսկ հայերէն կը խօսէին հոն, Նոյ Նահապետը Հայաստանի մէջ ոտքը դրաւ ջրհեղեղէն յետոյ եւ Հայ էր, ուրեմն եւ բոլոր ազգերը Հայէն կը սերին, բոլոր լեզուները հայերէնն ունին իրենց աղնադրիւր, եւ քանի որ մենք, աշխարհակալ Արտաշէս մը ունեցեր ենք որ Ասիան ամբողջ նուաճելէ յետոյ մինչեւ Յունաստան տարածեր է իր տիրապետութիւնը, եւ Արգար թագաւոր մը որ միակ վեհապետն է եղեր որուն Քրիստոս իր ձեռքով գրուած միակ նամակը ուղղեր է, եւն. եւն.: Այդ խելքով էր մեծ պատերազմի վաղորդայնին՝ Կովկասէն մինչեւ Միջերկրական տարածուող անկարելի, անիրագործելի հայկական պետութիւն մը կազմուած տեսնել եւրպացիներ ու պահանջեցինք: Այդ մեծամտութեանց արդիւնքը տեսանք: Թուրքերը գէթ աւելի իրատես կը կարծէինք: Հիմա մեծամոլութենէ տարուելու կարգը անոնց է եկեր: Մերինը գոնէ բանաստեղծական էր, սրտայոյզ,

կարգ մը հին ժողովրդական աւանդութեանց, պատմական դէպքերու առասպելական խոշորացմանց կամ կարգ մը պատմական իրաւունքներու ընդարձակմանց վրայ կը հիմնուէր, թուրքերունը արտառոց է ու քիչ մը զաւելտական:

Պէտք է հոս ըսեմ նաեւ սակայն որ եթէ այժմեան թուրք պատմագէտները մեծամոլութեան մէջ չափը կ'անցընեն, մենք ալ թուրք ցեղին զանազան ճիւղերուն անցեալին մէջ կատարած բոլոր գործերուն, պատմութեան մէջ խաղացած ամբողջական դերին վրայ որոշ, ճշգրիտ, լիալիր տեղեկութիւն չունինք. այն դադափարը զոր կազմած ենք ընդհանրապէս այդ մասին, հարեւանցի է, աւելի զգացական քան առարկայական ու զիտական: Պէտք է ջանանք գիտնալ ճշմարտութիւնը, մեր ինչպէս թուրքերու անցեալի մասին, պէտք է սորվինք զայն ու սորվեցնենք մեր նոր սերունդին՝ ոչ անշուշտ հետեւելով թուրք նորեկուկ երեւակայոտ պատմաբաններուն, այլ երէկուան եւ այսօրուան մասնագէտ, անկողմնակալ, ճշմարտախոյզ լուրջ եւրոպացի գիտուններու: Մեր վարիչներուն մեծ մասին — չըսելու համար բոլորին — այդ խնդրոյն նկատմամբ բոլորովին տգէտ կամ կիսատգէտ ըլլալը մեզի վնասակար եղած է:

Թուրք լեզուի բարեկարգումը. — Նոր թուրքերու բրած անվիճելիօրէն լաւ բաներէն մէկը, արար այրուրենին տեղ լատինականը որդեգրելու իրենց զովելի դադափարէն յետոյ, ջանալն է իրենց լեզուն մաքրել պարսիկ եւ արար բառերու եւ քերականական ձեւերու ահագին դէզէն որով ծանրաբեռնուած էր ան: Մենք Հայերս բնաւ պէտք չունինք ունէ փոփոխութիւն մտցնելու մեր ազգային այբուրենին մէջ, որ կատարեալ է, հանճարեղ Հայու մը ձեռքով մեր լեզուին համար յատկապէս յօրինուած ու անոր բոլոր հնչիւնները ճիշդ տուող. արար այբուրենը, օտար ու տարբեր ցեղի մը համար յօրինուած, պակասաւոր է

ինքնին և բոլորովին անյարմար թուրք լեզուին հնչյունները ամբողջութեամբ և ճշգրտութեամբ տալու, որով և թուրքերը իրապէս յատաճղութեամբ քայլ մ'առած են լատին այբուերենը որդեգրելով: Գալով լեզուն օտար աւելորդ տարրերէ մաքրելու գործին, ասոր պէտքը զգացած ենք արդարեւ մենք ալ ատեն մը և այդ պէտքին զոհացում տուած ենք արդէն աւելի քան կէս դար առաջ. թուրքերը արար և պարսիկ լեզուներէն անհամար փոխառութիւններ բրած էին իրենց լեզուին աղքատութեան պատճառով (աղքատութիւն զոր կը խոստովանէր ինծի թուրք ազնիւ մտաւորական մը զոր ճանչցայ չոզեկառօքին մէջ 1908ի աշնան Փարիզէն Պոլիս գացած ատենս և որ կ'ըսէր թէ «Եւրոպայի ամենէն աղքատ լեզուն է թուրքերէնը և պէտք է զայն ճոխացնել ինք իր մէջ, բայց անհրաժեշտ է զայն մեծապէս զարգացնել»: Մենք հարուստ ու շատոնց ի վեր յղկուած, զարգացած լեզու մը ունենալով հանդերձ՝ ստրկութեան ու տգիտութեան դարերու ճնշման տակ՝ մեր վրայ տիրող ցեղին բառերէն շատեր մտցուցած էինք, ինչպէս և այդ լեզուին քերականութեան, ֆրագարանութեան ձևերէն շատեր, մեր ոչ միայն խօսակցութեան լեզուին այլ մեր գրական, բանաստեղծական արտադրութեանց մէջ: Օտար լեզուներէ բառեր փոխ առնել՝ երբ այդ բառերը նոր երանդ, նոր ճոխութիւն կը բերեն, թերութիւն չէ, ընդհակառակն: Բոլոր լեզուները այդպէս օգտուած են աւելի հին, աւելի յղկուած լեզուներէ, բայց շափը պէտք է պահել, և օտար բառերը չգործածել երբ դուն քու բընիկ լեզուիդ մէջ անոնց համարժէքն ունիս արդէն: Մենք շատոնց է որ կատարած ենք այդ մաքրագործումը, արեւմտահայերը թերեւ քիչ մը չափազանցութեան երթալով այդ մաքրագործումին մէջ (կան հայացած թուրք բառեր, ու նոյն իսկ թուրք հարազատ ձևով մեր մէջ ընտանի դարձած բառեր, որոնք իրենց բուն համարժէքը չունին մեր լեզուին մէջ և զոր վտարել անմտութիւն է, երբ մեր ոսկեղարեան

լեզուին մէջ գիտենք որ չեն պակսիր հայացած յոյն բառեր և մանաւանդ բաղմաթիւ հայացած պարսիկ բառեր. իսկ արեւելահայք դեռ այդ մաքրագործումը բաւականաչափ չեն կատարած, քանի որ վաքան, դարդ, ջիգար, գիւլա և ասոնց պէս բառեր կը գործածեն, զոր տեւէ օտար լեզուէ փոխ առնելու պէտք չունին): Լաւ է որ թուրքն ալ ազատէ իր լեզուն այն բոլոր օտար բառերէն որոնց համարժէքն ունի իր լեզուին մէջ. բայց արդեօք հոգ ալ չափազանցութեան չեն երթար թուրք վերանորոգիչները, չկա՞ն արդեօք շատոնց ի վեր թուրքերու ընտել դարձած արար ու պարսիկ այնպիսի բառեր, որոնց բուն համարժէքը չունի թուրքերէնը (կամ եթէ ունի՝ թուրք չին բարբառներու բառեր են, շատոնց մոռցուած, կամ օսմանեան թուրքերուն համար անձանօթ, օտարոտի), և այդպիսի օտար բառերու պահպանումը, ասոնց մնասելու լեզուին ընդհանուր թրքական նկարագրին, կը ճոխացնէ, կը նրբացնէ զայն, նոյն իսկ անհրաժեշտ է անոր յատակութեան, ներդաշնակութեան ու վայելչութեան համար, մինչ ատոնց տեղ՝ ամէն պարագայի, ասոնց բացառութեան՝ չին թուրք բարբառներէ քաղուած ու մօտաւորապէս համարժէք, բայց անընտել, արտաոտոց ու ապրելէ շատոնց զաղրած բառեր դնելը կրնայ այլանդակել լեզուն:

Էջմիածնի եկեղեցական ժողովը. — Դառնալով մեր ազգային գործերուն, է՛ն առաջ պէտք է խօսիլ այն մեծ ժողովին վրայ որ պիտի բացուի Էջմիածնի մէջ նոյ. 10ին, Ամենայն Հայոց հանգուցեալ Հայրապետին յաջորդն ընտրելու և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բարեկարգութեան հարցը ուսումնասիրելու համար: Այդ ժողովին զազափարը, մէկ ու կէս տարի առաջ, երբ դեռ թուականը չէր որոշուած և անոր Երեւանի կառավարութեան կողմէ արտօնուիլը միայն ծանուցուած էր, որոշողութիւն յառաջ բերաւ զազութներու մէջ ու բաղմաթիւ պատգամաւորներ ընտրուեցան,

մինչ այժմ որ թուականը որոշուած է եւ քիչ օր է մնացած ժողովին կայանալուն, եթէ ոչ անտարբերութիւն, դէթ թուութիւն մը, դանդաղութիւն մը կը տեսնուի այդ մասին մեր գաղութներէ շատերուն մէջ. ամառնային եղանակն էր ստոր պատճառ, տնտեսական տագնապը որ սաստկացաւ այս վերջին տարուան ընթացքին, թէ «Երեւանի կառավարութիւնը անկեղծ չէ, քոմէտի կը խաղայ» ըսողներուն, ժողովին կայանալը դեռ մինչեւ այսօր տարակուսական հոշակողներուն տարածայնութիւնները, — չեմ գիտեր. բայց այդ գաղութները դէպ ի այդպիսի կարեւոր դէպք մը, ինչ ալ ըլլայ անոր պատճառը կամ պատրուակը, աններելի յանցանք է մեր գաղութներուն համար:

Տիրող յանկերպն է մեր գաղութներուն մէջ՝ ոչ մէկ դամար զոհարերել, ոչ մէկ հաւաքական հանդանակութիւն կատարել այդ ժողովին մասնակցելու համար, ամէն յոյս դնել իրենց դրամով իրր պատգամաւոր երթալ յանձն առնող պատգամաւորներու վրայ, կամ չունեւոր պատգամաւորներու ծախքերուն համար իրենց առատաձեռնութիւններով ծանօթ քանի մը հարուստի միայն կառչել, մինչ մեր թեմական առաջնորդները եւ եկեղեցական վարչութիւնները պէտք էր ժողովրդական հանդանակութիւն բանային եւ ոչ միայն պատգամաւորներու ծախքերն այդ ձեւով ապահովէին, այլ եւ նւթական անձուկ կացութեան մէջ դրոնող Մայր Աթոռին ինչպէս եւ Խորհրդային այս կամ այն ազգօգուտ հաստատութեան նուէրներ զրկէին անոնց ձեռքով՝ այսպիսի հանդիսաւոր ու յուզիչ առիթով մը որ գաղութահայութեան կարելիութիւն կուտայ Մայր Հայրենիքին հետ ուղղակի հաղորդակցութեան մտնելու: Երեւանի կառավարութիւնը՝ հակակրօն ըլլալով հանդերձ՝ յանձն կ'առնէ հիւրասիրման ծախքերը Էջմիածին երթալիք պատգամաւորներուն, զոր Մայր Աթոռը կը ստանձնէր առեկոծ եւ զոր ստանձնելու կարող չէ այսօր, իսկ գաղութահայութիւնը, որ միշտ կը յայտարարէ թէ Լուսաւորչի Աթոռը նուի-

րական է իրեն համար, ռեւէ զոհարերութիւն յանձն առնել չ'ուզեր. տիտը է այս տեսարանը, եւ ես զայն կը վերադրեմ ոչ թէ անտեսական տաղնապին, այլ հոգեկան տկարացման տաղնապին մը: Երեւանի վարիչները, որ երեւակայեցին թէ գաղութահայութեան տժգոյն պատասխանը ներգաղթի էական գործին օգնելու մասին Պ. Տէր Գաբրիէլեանի եւ Բարեգործականի կոչերուն՝ որոշ նկատումներու կամ վերապահումներու արդիւնք էր, կրնան տեսնել որ այդ նոյն գաղութահայութիւնը ահա աւելի եւս տժգոյն դիրք մը կը բռնէ Էջմիածնի ժողովին ալ հանդէպ որ իրեն համար կրօնական, բարոյական ու ազգային երբեակ տեսակէտով մեծ կարեւորութիւն ունի սակայն: Եւրաբում կայ, թուացում, զոհարերութեան ոգիի նուագում, ինչ որ վտանգաւոր երեւոյթ է: Տնտեսական տաղնապը այն աստիճան աղքատացուցած չէ մեր գաղութներու ամբողջութիւնը, որ չկարենային այս առթիւ իրենց պարտականութիւնը կատարել. այդ պարտականութեան ոգեւորեալ — ու խորապէս, տեւականօրէն ոգեւորեալ — գիտակցութիւնն է որ կը պահուի. ու չենք տեսնուր — քանի մը բացասիկ դէմքերէ դատ — ղեկավարներ, պետեր (եկեղեցական թէ աշխարհական), որ ցնցեն այս թրմութիւնը, մղեն մեր բոլոր գաղութները իրենց պարտականութիւնը կատարելու թէ՛ հայրենիքի վերաշինութեան թանկարժէք գործին, թէ՛ ներգաղթի կենսական գործին եւ թէ՛ Մայր Աթոռին հանդէպ: Պոլսոյ Հայութիւնը միայն՝ Էջմիածնի ժողովին հանդէպ ցոյց տուաւ վերջերս այն ազնիւ ու լուրջ վերաբերմունքը որ պէտք էր. այդ կրօնական համայնքին ղեկավար մարմինները որոշեցին նախ հանդանակութիւն բանալ ծախքերուն համար եւ յետոյ պատգամաւորներ ընտրել, ընտրելու համար ոչ թէ միայն դրամ ունեցողներ, այլ ունեւոր կամ չունեւոր ձեռնհաս անձեր, բայց հոն ալ քէմալական կառավարութեան արդելքը եկաւ յանկարծ այդ սիրուն ոգեւորութեան վրայ պաղ ջուր թափել:

Այդ արդեւքը տարօրինակէս հակասական պատճառաբանութեան մը վրայ կը յենու: «Մենք, կ'ըսէ կառավարութիւնը, լաիք Հանրապետութիւն մըն ենք եւ կրօնական ժողովներով չենք հետաքրքրուիր, ուրեմն կ'արգիլենք Թուրք-Հայ քաղաքացիներու որ մասնակցին օտար երկրի մը մէջ կայացող այդպիսի ժողովի մը, եւ եթէ երթան մասնակցիլ, իրենց Թուրք քաղաքացիութեան հանգամանքը պիտի կորսնցնեն եւ այլ եւս Թուրքիա պիտի չկարենան դառնալ»: Խորհրդային կառավարութիւնը գերազանցօրէն լաիք է, բայց լայնամտութիւնն ունեցաւ այդ ժողովն արտօնելու: Ֆրանսական Հանրապետութիւնն ալ լաիք Հանրապետութիւն է (ու շատոնց ի վեր), բայց կաթոլիկ Ֆրանսացիներուն ամենալայն ազատութիւն կուտայ զրկել Հոմ իրենց եկեղեցական պատգամաւորները՝ իրենց Պապն ընտրելու համար: Ժողովը որ պիտի դամարուի նոյ. 10ին, կրօնական հանգամանք ունի, անոր յայտադիրը ծանօթ է եւ որոշ. ճիշդ լաիք, ազատախոհ Հանրապետութիւն մը ըլլալուն ապացոյց մը եւս տալու համար՝ Թուրք քէմալեան կառավարութիւնը պարտաւոր էր ռեւէ արգելք չդնել Թուրք-Հայ պատգամաւորներուն մասնակցութեան: Էջմիածնի կաթողիկոսը այդ արգելքով չի դադրիր Ամենայն Հայոց Հայրապետն ու Հայ Եկեղեցւոյ գերագոյն պետն ըլլալէ: Այդ արգելքը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ աւելորդ ու տգեղ հարուած մը եւս արդէն իսկ չափազանց հարուածուած Հայ ժողովուրդին եւ անբարեկամական վերաբերմունք մը դէպ ի խորհրդային կառավարութիւնը, որուն արտօնած կրօնական մէկ ժողովին հանդէպ անհիմն կասկածանքի ձգտում մը կը թաքնուի այդ ժեսթին մէջ:

Հակասակ այդ բոլորին, Էջմիածնի ժողովը տեղի պիտի ունենայ ազաճովապէս, եւ արժանաւոր եկեղեցական մը պիտի ընտրուի իբր «Ամենայն Հայոց Հայրապետ»:

Ըսելով որ կուզան Հալէպի եւ Դամասկոսի շրջաններէն, հայ ազգային կեանքին հետ ռեւէ ներքին կապ չունին: Սուրիոյ Հայերը երբեք մտքերնուն չեն անցուցած հայկական տաանձնայատուկ ձգտում ունեցող քաղաքականութիւն մը վարել հոն. անոնք կ'ուզեն զիրենք հիւրընկալող երկրին՝ որուն քաղաքացիներն եղած են այժմ՝ ընդհանուր շահերուն ծառայել, իրենց տոհմային մշակոյթն ու կրօնական հաստատութիւնները պահպանելով: Իրենց ամենէն հեղինակաւոր ներկայացուցիչները ինչպէս եւ արտասահմանի հայ մամուլը ատիկա ամենայն յստակութեամբ եւ անկեղծութեամբ արտայայտած են: Թէ այս նոր, խորհրդաւոր ու մոռյլ դէպքերուն սկզբնական արարքը Հայու մը դէմ Հայու մը ձեռքով կատարուած ըլլայ հոն, ատիկա ցաւալի է, բայց եւ որոշ է որ այդ Հայերէն ոչ մին եւ ոչ միւսը Հայ համայնքին անունով եւ անոր զրդումով ու ցուցմունքով դործողներ չեն. մին հոգատար իշխանութեան կողմէ նշանակուած պաշտօնեայ մըն է, միւսը անհատ մըն է, որ իր ետեւ ռեւէ հայ խրմբակցութիւն չունի: Այդ առթիւ արար ազգայնական մամուլին կողմէ ամբողջ հայ համայնքին դէմ արձակուած ատելալաւ ու գրգռիչ խօսքերը՝ անարդար եւ անլայել են ժողովուրդի մը հանդէպ որ միշտ բարեկամ եղած է Սուրիոյ ժողովուրդներուն, եւ միշտ բոլոր սրտով զնահատած է անոնց ալ իրեն համար ցոյց տուած բարեկամութիւնը, մասնաւորապէս անոնց եղբայրական վերաբերմունքը պատերազմի արհաւիրքներու ընթացքին եւ Կիլիկիոյ պարպումէն ի վեր, ժողովուրդի մը հանդէպ վերջապէս, որ այս հիւրընկալ երկրին օգտակար ըլլալ ուզելէ զատ ուրիշ յանցանք չունի (եթէ մերթ երեւցած են հոն Հայեր որ աղմբկայայտ մեծամիտ ընթացքներ ունեցած են, ատոնք բացառիկ երեւոյթներ եղած են, եւ ատոնք ալ երբեք Սուրիոյ ժողովուրդներուն դէմ չէ որ դործած են): Այդ բոլորին մէջ, արտաքին դաւեր են որ կը զգացունին (մէկ կողմէ

Սուրիոյ մէջ նոր հրաքույս. — Վրդովիչ

թրքական դաւեր, ու միւս կողմէ գաշնակից տէրութեանց մրցակցական խարդաւանանքներուն շարունակութիւնը)։ սուրիացի ազգայնականները խաղալիք դառնալու չեն այդպիսի նենդ սաղարանքներու, որ Սուրիոյ բարիքը չէ որ իրենց նպատակ ունին։ փոխանակ իրենց ցեղակիցները Հայոց դէմ գրգռելու, այդ արտաքին դաւերուն հետեւանքով իրենց երկրին գալիք վնասներուն խորհելու են եւ իրենք աւելի պաշարիւն, արդարամիտ ու բանաւոր ձեւով դատելու են։ Սուրիոյ ժողովուրդները աւելի անկեղծ, անշահախնդիր եւ անձնուէր բարեկամ չունին քան Հայերը, եւ աւելի աղին հոգատար, դէպ ի բացարձակ անկախութիւն գիրենք քայլ առ քայլ առաջնորդող լաւագոյն օգնական չեն կրնար ունենալ քան Ֆրանսան, զոր իրենք իսկ դարերէ ի վեր նկատած էին իբր իրենց պաշտպանը եւ ուսուցիչը։ Եթէ տրուած ըլլար որ Ֆրանսա մնար Կիլիկիա եւ այնտեղի Հայերը՝ փոխանակ իրենց ծննդավայրը ձգելով փախչիլ ստիպուելու՝ հոն շարունակէին ապրիլ ու աշխատիլ Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ, անոնք շատ երջանիկ պիտի ըլլային այսօր։ Սուրիացիք շատ բաղդաւոր եղան այս մեծ պատերազմին վաղորդայնին, եւ իրենց մէջ կան որ կարծես չեն զգար, չեն տեսներ իրենց բաղդաւորութիւնը։ Ատիկա դատել իրենց կը պատկանի անշուշտ, բայց Հայերու ալ իրենց բարօրութեան մասին մեր հայեացքներն անկեղծօրէն արաւայալտելով է որ կըրնանք մեր բարեկամութիւնն ապացուցանել։

Անշուշտ Սուրիոյ Հայոց կրօնական եւ աշխարհական ղեկավարները կ'ընեն ինչ որ պարտին լուսաւորելու համար մեր սուրիացի եղբայրները. եւ անշուշտ՝ մանաւանդ՝ այսպիսի ձգտելու ու փափուկ կացութեան մը հանդէպ՝ մեր ներքին վէճերը կանգ կ'առնեն հոն ու հայ համայնքը ներքին ցնցումներով առիթ չի տար սաստկացնել այն անտեղի կասկածոտութիւնն ու տատկութիւնը որ տեղական ժողովուրդներուն մէջ մասին մէջ կը նկատուին իրեն հանդէպ։

Երուսաղէմի Աքոռը. — Լուրերը որ մեզի կը հասնին Երուսաղէմէն, այլապէս ուրախաւիթ են եւ սիրտարար։ Թորդոմ պատրիարք լիովին կ'արդարացնէ այն յոյսերը որ իր վրայ դըրուեցան. իր իմաստուն եւ յարատեւ ջանքերով եւ ամբողջ Միաբանութեան անձնուէր ու համերաշխ աջակցութեամբ, ան կը շարունակէ ու կը լրացնէ իր մեծանուն նախորդին սկսած գործը։ Ծնորհաւորելի գաղափար մըն է որ ունեցաւ ան՝ հրաւիրելով Պ. Ոսկան Մարտիրոսեանի պէս կարող ու լուրջ անձնաւորութիւն մը Պատրիարքարանին ելմտական շիֆ ու վրտանգաւոր կացութեան միանգամ ընդ միշտ վերջ դնելու համար։ Սիւն իր սեպտեմբերի թիւին մէջ կը գրէ թէ Տնօրէն ժողովը բազմութիւ նիստերու մէջ «գրադած է եկեղեցական, վարչական եւ ելմտական գործերով, մասնաւորապէս հետամուտ եղած է պիւտճէի ճիշդ ու խիստ գործադրութեան յարակից բացառիկ պիւտճէներու նկատմամբ, մատակարարական կեանքը հաստատուն դրութեան վերածելու համար անհրաժեշտ դատուած հրահանգներու, կանոններու եւ տոմարական կազմաւորմանց պատրաստութեան, միշտ առաջնորդուելով իմաստուն եւ իրատես թելադրութիւններէն Վսեմ. Ոսկան պէյ Մարտիրոսեանի որ անխոնջ եւ անդուլ ջանադրութեամբ նուիրուեցաւ հաստատութեանն ճշմարիտ օգտին. գլխաւորապէս իր ջանքերովն է որ ծրագրուեցաւ մօտաւոր շինութիւնը չորս մեծ շէնքերու որոնց եկամուտը պիտի յատկացուի պարտքի չիջուցման գործին»։ Սիւն կ'աւելցնէ թէ «Արմրատ եպիսկոպոս եւս, որ իբր Ընդհ. Քննիչ իր կորովն ու փորձառութիւնը ի սպաս դրած է Հաստատութեան բարգաւաճման ու բարեկարգութեան կենսական գործին, յոյժ գնահատելի աշխատութիւն մը ունեցած է վանքին մէջ»։ Նոյն թիւէն կ'իմանանք նաեւ թէ նորոգութիւններ կատարուած են Ս. Յարութեան տաճարին մէջ Հայկական Գողգոթայի վերնայարկ մատուին, Հանդերձից բաժանման խորանին եւ Իւղարերից սեղանին վրայ, եւ ծրագրուած է

նմանօրինակ անհրաժեշտ նորոգութիւններ կատարել նոյն տաճարին մէջ Հայոց դարաւոր սեփականութիւնը եղող Ս. Լուսաւորչի հինաւորաց եկեղեցիին, ինչպէս եւ Բէթղեհեմի տաճարին, եթէ օժանդակող բարեւէր ազգայիններ գտնուին: Ժառանգաւորաց վարժարանը կը շարունակէ զարգանալ եւ հմուտ ու գիտակից եկեղեցականներ պատրաստել, Սիոնի իր կրօնական – բանասիրական – գրական բովանդակութիւնը հետզհետէ կը ճոխացնէ, եւ Դուրեան հիմնադրամի միջոցով եւ այլ միջոցներով Երուսաղէմի Աթոռին կատարելիք հրատարակչական գործը, որ ա՛յնքան կարեւոր է, յառաջ կը տարուի եռանդով ու մեթոտով: Ուսումնական Սորհուրդը, որ արդէն իսկ ծրագրած էր ձեռնարկել Պետրոս Դուրեանի ամբողջական գործին քննական հրատարակութեան մը, ինչպէս եւ գրքի ձեւով վերահրատարակմանը Դուրեան պատրիարքի կեանքին ու գործին նուիրուած ուսումնասիրութեան զոր գրեց Թորգոմ սրբազանը, որոշեւ է – ու ծափահարելի է այդ զազափարը – տպագրել նաեւ այն բոլոր հմտական եւ գրական աշխատասիրութիւնները զոր Եղիշէ Դուրեան սրբազանը խմբագրած էր եւ զոր ինք, հակառակ տարիներ առաջ իրեն անձամբ կամ հրապարակաւ ուղղուած խնդրանքներու, միշտ դժգոհ, միշտ կատարելագործելու, լրացնելու, յղկելու հետամուտ, կը վարանէր հրատարակել, այն է «Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան մինչեւ ԺԳ. դար», ստուար հատոր մը երեք մասով: 1. Մատենագրական խնդիրներ ու երեւոյթներ, 2. Կենսագրական ծանօթութիւններ մատենագիրներու կեանքէն եւ նմոյշներ անոնց գործերէն. 3. Յաւելուած, ուր պիտի փնջուին հայ մատենագրութեան վերաբերմամբ իր պատրաստած բայց թերի մնացած զանազան ուսումնասիրութիւնները: Յետոյ պիտի հրատարակուի նաեւ նոյն հեղինակին «Հայ դիցարանութիւնը», «Հայոց Ազգ. Պատմութիւնը», «Կրօններու Պատմութիւնը», ինքնագիր եւ թարգմանածոյ, տպագրուած եւ անտիպ քերթ-

ուածներու հաւաքումը, բանասիրական եւ քննական պատմական զանազան ուսումնասիրութիւններ, եւն.:

Առոնք պիտի ըլլան լաւագոյն սկզբնաւորութիւնը հրատարակչական գործին զոր լայն ծրագրով մը յղացած է Թորգոմ պատրիարքը՝ իր աջակից Միսրանութեան հետ, եւ որ հետզհետէ ընդարձակուելով, մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէ մեր գրականութեան, զարմնելով Երուսաղէմի վանքը երկրորդ Ս. Ղազար մը:

Ձենք տարակուսիր որ այս բաղմատեսակ աշխատութեանց մէջ՝ Թորգոմ սրբազան չի մոռնար նաեւ սաղմական Պատրիարքարանի նոր կանոնագրութիւնը պատրաստելու եւ հոգատար իշխանութենէն ընդունիլ տալու դժուար ու էական գործը:

Հայ տաղանդը արտասահմանի մէջ – Ռուբէն Մամուլեան, որ իր ամառուան արձակուրդը եկաւ Ֆրանսա անցընել, սինեմագրական եւ թատերական աշխարհին եւ մամուլին կողմէ յաղթական ընդունելութիւն մը գտաւ, ինչպիսին կը գտնեն միայն աշխարհահռչակ արուեստագէտները: Եւ այդ երիտասարդ բեմադրիչը, որ միայն բեմադրիչ չէ, այլ եւ վիպակներէ ինքն իսկ Ֆիլմեր հանող եւ ծրագրած ունի բոլորովին անձնական յըղացումով Ֆիլմեր, որ նաեւ նուրբ ու հոգեբան դերասանամարդ է, իրաւամբ է որ հասաւ հաղուադէպօրէն կարճ ժամանակի մէջ միջազգային արուեստագիտական աշխարհի առաջին տեղերէն մին գրաւելու, նոյն իսկ ոմանց կողմէ հռչակուելով աշխարհի այժմեան առաջին բեմադրիչը: Փարիզեան մեծ լրագիրներու եւ սինեմագրական հանդէսներու աշխատակիցներ մինչեւ Հալը՝ զինք բերող շողենաւը գացին, իրմէ ինքերովի ուղեւոր՝ իր ձեռագրին ու լուսանկարին հետ, եւ բաղմաթիւ եղան իր մասին հրատարակուած մեծապէս ներբողական յօդուածները, որոնց մէջ մեր թանկագին հայրենակիցը «մեծ Ռուբէն Մամուլեան»ը, «ապ-

չեցուցիչ Ռուբէն Մամուլեան»ը կ'որակուի: Փարամունթի վարչութիւնը ի պատիւ իրեն՝ ինչպէս եւ Մորիս Երվալիէի եւ Ժանէթ Մաքսոնալտի որոնք իր ղեկավարութեան տակ Սիւրէ զիս այս գիշեր Փիլմին գլխաւոր դերակատարներն եղան, ճաշկերոյթ մը տուաւ ուր փառաբանուեցաւ մեր հայրենակիցը, եւ իրեն հետ փառաբանուեցաւ հայ անունը – որովհետեւ

ՌՈՒԲԵՆ ՄԱՄՈՒԼԵԱՆ

այդ մեծատաղանդ արուեստագէտը ջերմ ազգասէր մըն է եւ միշտ ու ամէն տեղ յայտնած է որ հայ է ինք: Տիկին Խաչատուրեան իր տան մէջ սիրուն ընդունելութիւն մը սարքեց Մամուլեանին ի պատիւ, ուր տանտիրուհին եւ ուրիշներ արտայայտեցին հայ ժողովրդի երախտագիտութիւնը հայ ազգի այդ հանճարեղ ու հարազատ զաւկին: Բարեգործականի Վարչութիւնը որոնց նոյն բանն ընել՝ աւելի լայն սահմանով՝ Պօղոս Նուպար Մատենադարանի սրահին մէջ:

Բացառիկ ջերմութեամբ այդ զնահատումները Մամուլեան դտաւ փարիզեան բնտրանիին մօտ, որովհետեւ իր «Տօքթ. Ծնեքիւ և Մը. Հայտ» եւ «Քաղաքին փողոցները» Փիլմերը հոս մէկէ աւելի թատրոններու մէջ ներկայացուեցան երկարատեւ արտակարգ յաջողութեամբ եւ հայ բեմադրիչին անունը ժողովրդականացուցին այս երկրին մէջ:

Հոլիւուտի մէջ պատրաստած վերջին Փիլմը, Սիւրէ զիս այս գիշեր, երգախառն Փիլմ մը, հոս ալ սկսաւ ներկայացուիլ. Մորիս Երվալիէ հոն կ'երեւայ, ոչ այլ եւս միայն իբր համակրելի ֆովիէր որ հանրածանօթ է, այլ եւ խոր, զգայուն դերասան մը, եւ ինքն իսկ խոստովանեցաւ թէ Մամուլեանին կը պարտի իր խաղացուածքին ճոխացումը: Մամուլեանի տաղանդին ուշադրաւ կողմերէն մէկն ալ, անոր շարագրած ու բեմադրած գործերուն ոգիի, գնացքի, գոյնի, մթնոլորտի մեծ ալլազանութիւնն է: Ահա՛ հայ աշխարհակալ մը որ պարտութիւն պիտի չճանչնայ երբեք:

Վերջերս, մենք ունեցանք յայտնութիւնը երկու նոր հայ արուեստագիտական մեծ ուժերու մին՝ Տիկին Վալանթին Ամիրաեանն է, եգիպտահայ երգչուհին, որ զայով Փարիզ իր տաղանդին վրայ կարողացաւ խախտել ուշադրութիւնը հրաւիրել գեղարուեստական շրջանակներուն, պայմանագրուեցաւ երկու Փիլմերու համար, որոնց մէջ գլխաւոր դերը պիտի կատարէ Amy Rayan անունով: Մասնակցեցաւ հոս «Քլիւպ տը լ'էքրան»ի կողմէ կազմակերպուած երգահանդէսներու եւ մեծ յաջողութիւն ունեցաւ. փարիզեան թերթեր (Սիւնէ – Մօնտ, Քոմսիտիա, Փարի – Միտի, Լէ – գ – Ան, եւն.) իր լուսանկարը հրատարակեցին դրուատալից տողերով. երգահանդէսին մէջ ան երգեց ինը լեզուներով եւ մասնաւորապէս ուշադրութիւն գրաւեցին իր հայերէն երգերը (Կոռունկ, եւն.), զոր թերթերը որակեցին «կարօտալից ու սրտայոյզ»: Տիկին Ամիրաեանի ձայնը միբրօֆօնի համար ամենէն յարմարը

դատուեցաւ արեւելեան երգչուհիներու մէջէն եւ զմայլելի իրր սփրանսօլիբիք: Տիկին Ամիրանեան յետոյ պիտի մեկնի Ամերիկա, ուր Սեսիլ տը Միլի առաջարկով պիտի մասնակցի Հօլիվուտի մէջ պատրաստուելիք նոր ու մեծ Ֆիլմերու: Կը մաղթեմ որ օր մը տեսնենք Ֆիլմ մը, Մամուլեանն ունենալով իրր բեմադրիչ, Մաքսուտեանը իրր դերասան եւ Տիկին Ամիրանեանը իրր երգչուհի:

Միւս նորայայտ արուեստագիտուհին՝ յայտնի երգչուհի Տիկին Զապէլ Արամ Փանոսեանի դուստրն է, Ատրիանա Փանոսեան, որ իր մօրը ուշիմ հոգածութեամբ փարիզեան դպրոցի մը մէջ Ֆրանսական լաւ կրթութիւն ստացաւ ու նաեւ գեղարուեստական պարերու վարպետի մը քով կ'աշխատէր քանի մը տարիէ ի վեր, եւ վերջին երկու տարին ալ Սպանիա գնաց իր պարական արուեստին մէջ կատարելագործուելու, այժմ արդէն Սպանիոյ եւ Փորթուկալի մէջ իր կատարած առաջին քուռնէի ընթացքին՝ շատ փայլուն յաջողութիւն մը գտեր է, եւ զիտենք որ սքանչելի պարերու եւ մեծ պարուհիներու հայրենիք Սպանիային մէջ դիւրին չէ օտար գեոատի պարուհի մը համար յաջողութիւն գտնել: Սպանիական ու փորթուկալեան թերթեր ըզմայլանքով կը խօսին մեր մանկամարդ հայրենակցուհւոյն մասին. Լիզպոնայի Diaro de Noticias մեծ օրաթերթը իր գեղարուեստական բաժնին մէջ կը գրէր. «Բափիթօլօ չքեղ թատրոնը, ուր ամենէն նշանաւոր բեմական աստղերը միայն կուգան երեւալ, ներկայիս շատ հպարտ է իր բեմին վրայ տեսնելով հրապուրիչ ու կախարդող աստղ — պարուհի մը, Ատրիանան: Դուստր յայտնի արուեստագիտուհի մը, այս պաշտելի թուի գեղեցկուհին ունի հոգիներու խորը թափանցող սեւ խոշոր աչքեր եւ արուեստ մը ա'յնքան առոյգ, չքեղ ու շնորհալի իր պատկերացուցած բոլոր տեսակի ըսպանիական հարազատ պարերուն մէջ: Ծնած Միացեալ Նահանգներուն մէջ, Ատրիանա պարի իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ շատ

մատաղ տարիքէն ու կարճ միջոցի մէջ ունենալով հսկայաքայլ յաջողութիւն Փարիզի մէջ՝ շուտով բեմական համբաւի մը կը տիրանայ՝ դիւթելով հասարակութիւնը իր հրապուրիչ պարերով: Յետոյ, Սպանիոյ մէջ՝ հին Մարիտանական խալիֆաներու օրերէն մնացած հնութիւններու մէջ թափառելով կ'ուսումնասիրէ շարժումներու արուեստը եւ զայն ներգաշնակելով իր ձիրքերուն հետ կը հասնի գերազանց կատարելութեան մը, ու այս միջոցներով ահա այս տաղանդաւոր հմայիչ ու գեոատի Հայուհին շուտով ուշադրութիւնը կը գրաւէ Սելիլի բնակիչներուն եւ կը սիրուի անոնցմէ, ինքն ալ գանալով Sévilliana մը (Սելիլի աղջիկ մը): Մենք հպարտ ենք իր արուեստով: Այս եթերային երիտասարդուհին կրցած է արդէն շատ քաղաքներ ճամբորդել եւ ամէն տեղ լաւագոյն քննադատներու կողմէ գնահատուիլ: Սեպտեմբերին, իրեն համար շատ պատուաւոր պայմանագրութիւնները լրացնելէն յետոյ՝ Փորթուկալի եւ Սպանիոյ մէջ, Ատրիանա պիտի փորձէ շարժապատկերի մէջ մտնել, ուր վստահ ենք թէ նոյնչափ մեծ յաջողութիւններ ու յաղթանակներ պիտի ունենայ ինչքան ունեցաւ մեր Քափիթօլօի բեմին վրայ»:

Փոքրիկ Ալիս Գալուքեանին հետ, որ 8-9 ամիս առաջ ինքն ալ Փորթուկալի եւ Սպանիոյ մէջ պարական թուռնէի մը մասնակցեցաւ յաջողութեամբ, ուրեմն երկու տաղանդաւոր պարուհիներ ունինք հիմա՝ եւրոպական բեմերու վրայ գնահատուած:

Սօֆիայէն մեղի կը հասնի նմանօրինակ սիրուն լուր մը զոր հաճոյքով կ'արձանագրեմ հոս: Պուլկարիոյ մայրաքաղաքի պետական թատրոնին եղանակը պիտի բացուի այս տարի պուլկարահայու մը, Ա. Քնեպէվի (Նաթան Ամիրխանեանց) շարադրած Իվանիօ օփերայով, որ, ինչպէս թերթերը կը գրեն, կը բաղկանայ երեք արարուածէ եւ ութ պատկերէ:

Հայ տաղանդի յաղթանակ մը եղաւ նաեւ հայ աղգային հին արուեստի (ու մասնաւորա-

պէս լեհաճայ արուեստի) ցուցահանդէսը որ կազմակերպուեցաւ այս տարի Լվովի մէջ եւ որուն բացումը տեղի ունեցաւ յունիս 19ին: Ատոր նախաձեռնութիւնն առաւ «Լվովի Պատմութեան Բարեկամներու Ընկերութիւն»ը, հովանաւորութեամբ Լեհաճայոց մեծանուն արքեպիսկոպոս Գերապայժառ Յովսէփ Թէոդորովիչի եւ Պ. Վ. Քեցուեովիչի, եւ աշխատակցութեամբ Լվովի բոլոր թանգարաններուն, մատենադարաններուն եւ գիտնատուններուն ինչպէս եւ Հայ Արքեպիսկոպոսարանին եւ եւ «Լվովի Թեմի Հայոց Ընկերութեան», բայց ինծի կը թուի որ դադարաւոր յղացողը եւ անոր իրականացման ամենէն աւելի աշխատողը եղած է Տիկին Պրոնիսլաւա Վույնիչ Քէօփրիւէան: Ազգասէր Հայու մը հետ ամուսնացած այդ հմուտ ու սրտալից Լեհուհին որ իր երկրին ամենէն ներհուն երաժշտագէտներէն մին է եւ որ վերջերս սկսած է ուսումնասիրել Հայ երաժշտութիւնը եւ անոր մասին ընդարձակ ու մեծապէս շահեկան յօդուած մը հրատարակեց լեհական հանդէսի մը մէջ, ուղած է որ լեհ հասարակութիւնը ծանօթանայ Հայ արուեստի բոլոր երեսներուն եւ թելադրած է կազմակերպումն այդ ցուցահանդէսին: «Այդ ցուցահանդէսին մէջ տեսնուեցաւ, կը դէր ինքն իսկ ինծի, Փոլոնիոյ Հայոց անցեալին վերաբերեալ շատ մը կարեւոր ու շատ շահեկան տոքիւմաններ, շատ մը պատմական աղբիւրներ՝ որ ցարդ անձանթ կը մնային նոյն իսկ պատմագէտներուն՝ այժմ անոնց մատչելի դարձան: Յուցահանդէսը բաժնուած է երեք մասի. 1. Եկեղեցական սպասներ (խորանի ծածկոյթներ, չուրջաններ, վարագոյրներ, սրբազան անօթներ, խաչեր, եւն. 2. Կրօնական նկարներ եւ պատմական կենդանագիրներ (լեհաճայ հին նշանաւոր անձնաւորութեանց եւ լեհաճայ թեմի բոլոր արքեպիսկոպոսներու դիմանկարները). 3. Վաւերաթղթեր եւ նկարազարդ հին ձեռագիրներ, որոնց կարեւորագոյնն էր Ռուբինեանց չրջանէն հոյակապ ձեռագիր մը (ԺԲ. դար). 4. Հայերը լեհ գրականութեան եւ երա-

ժշտութեան մէջ. 5. Ուրուագիծներ, զծագրութիւններ եւ լուսանկարներ»:

Այդ ցուցահանդէսը մեծապէս շահազրուգում է լեհ հասարակութիւնը, եւ Լվովի ու Լեհաստանի այլ քաղաքներու թերթերը ընդարձակ ու ներբողալից յօդուածներ նուիրած են այդ առթիւ Հայ արուեստին եւ Հայ տարրի Լեհաստանի մէջ կատարած դերին:

Տիկին Քէօփրիւէան ինծի դրկած է այդ ցուցահանդէսին վրայ իր յատկապէս Անահիտի համար շարադրած մանրամասն մէկ յօդուածը, ինչպէս եւ Հայ երաժշտութեան վրայ դրած յօդուածին հայերէն թարգմանութիւնը, որովհետեւ Տիկին Քէօփրիւէան մեծ ճիգ մը յանձն առնելով հայերէն սորված է, մինչ մենք ունինք արտասահմանի մէջ ծնած Հայուհիներ որ չեն ուզեր սորվիլ իրենց ցեղին, իրենց ծրնողքին լեզուն եւ ունինք նոյն իսկ հայերէն շատ լաւ գիտցող Հայեր ու Հայուհիներ որ իրենց լեզուն մոռնալու համար է որ ճիգ կ'ընեն...): Գծրախտաբար այդ երկու յօդուածները ուշ հասան ձեռքս, եւ Անահիտի յառաջիկայ թիւին մէջ է որ անոնք պիտի երեւան:

Ս. Գրիգորի դիմանակարը. — Ուրիշ կարեւոր նորութիւն մը, որ Հայ արուեստի կամ տաղանդի հետ կապ չունի, բայց մեծ կապ ունի Հայ ազգի հետ, գիւտն է՝ Պոլսոյ Այա-Սոփիային պատերը զարդարող խճանկարներուն մէջ որ մասմետական մոլեռանդութեան ծեփին բանտէն վերջերս ազատելով լոյս աշխարհ ելան՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նկարին, որուն վերաբարձրութիւնը կը հրատարակեմ Անահիտի այս թիւին մէջ՝ առնելով զայն Լօս Անճէլսի Էկզամիլներ թերթի արտատպումէն: Այա-Սոփիայի ներքին որմերուն վրայ ցարդ երեւան հանուած խճանկարները երեք են, մին կը ներկայացնէ Քրիստոսը իր զահուն վրայ, աջ կողմը՝ չրջանակի մը մէջ՝ Տիրամօր գէմքը, ձախ կողմը՝ նոյնպէս չրջանակի մը մէջ՝ Գարրիէլ հրեշտակին գէմքը, եւ իր ոտքին տակ, Կոստանդին կայսրը որ երկրպագողի

դերքի մը մէջ՝ կ'աղօթէ իրեն. միտն է Ս. Գրիգորի կենդանադիրը, ոտքի վրայ, մէկ ձեռքը աւետարանն է, միւս ձեռքը խաչակնքման ժեսն է ընող. երբորդը կը ներկայացնէ Ս. Գրիգորը, Հայրապետ Հայոց (Popiuc Armeniac) ինչպէս գրուած է նկարին վրայ: Այդ խճանկարները բնականաբար արուեստի ամենէն զեղեցիկ արտադրութիւններէն են, յօրինուած Յուստինիանոս կայսեր օրով (ճիշդ դար), երբ Այա-Սօֆիայի մայր եկեղեցւոյն նախնական շինութեան տեղ չորս տարուան աշխատանքով կանգնուեցաւ արուեստի այն հոյակապ յիշատակարանը որ դարերէ ի վեր զեղատէրներուն

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խնամկարը

սքանչացումը կը գրաւէ: Թուրքերը, երբ գրաւեցին Պոլիսն ու Այա-Սօֆիան մզկիթի փոխարկեցին, այն քրիստոնէական պատկերները զոր գտան խորանին վրայ կամ ալիւր՝ ջրնջեցին, իսկ որմերուն վրայ գտնուող ինքնանկարները ծեփով ծածկեցին: Քէմալական կառավարութեան կատարած լուսադոյն ու ամենէն զովելի գործերէն մէկն է այն լայնամիտ որոշումը զոր ան տուած է վերջերս՝ զեղար-

ուեստի այդ հրաշալիքներուն վրայէն ծեփը հանել՝ ճարտար արհեստաւորներու ձեռքով, եւ զանոնք մատչելի դարձրնել բոլոր արուեստասէրներուն: Մահմետական արարողութեանց միջոցին, անոնք ծածկոյթով մը պիտի սքողուին, մնացեալ ժամանակը՝ բաց պիտի մնան այցելուներուն համար: Քրիստոսը ներկայացնող նկարը զլուս գործոց մըն է վեհ ու նուրբ արուեստի, իսկ ինչ որ Հայոցս համար մասնաւորապէս շահեկան է եւ նոյն իսկ յուզիչ, Լուսաւորչին զիմանկարն է, հայ մեծ Քարոզիչին մահէն երկու դար յետոյ յօրինուած, եւ որ իրապէս հայ նկարադիր ունեցող, ժամանակակից հայ եկեղեցականներու դէմքերէն ներշնչուած խտամբեր, կորովի, պատկառազեցիկ կերպարանք մըն է: Ս. Գրիգորի և Ս. Գրիգոր միւսնոյն զգեստը կը կրեն, յոյն հայրապետական պատարագներ խաչադարձ ըզգեստը իրենց կեցուածքը գրեթէ նոյնն է, ձեռքերնին բռնած աւետարանին կողքի զարդերը միայն տարբեր, եւ խաչակնքող ձեռքին ձեւը՝ (Ս. Գրիգոր լայն թևով մը ժողովուրդը կ'օրհնէ, Գրիգորիս կը խաչակնքէ ինք իր վրայ), բայց դէմքերն են որ մեծապէս տարբեր են, մին խորապէս յունական, միւսը խորապէս հայկական:

Վերելքը և. Հայաստանի մէջ. — Մեր արտասահմանի թերթերը հետզհետէ աւելի լայն տեղ կուտան թորհ. Հայաստանի ճարտարարուեստական, զեղարուեստական եւ այլ մարդերու մէջ կատարած յառաջդիմութիւններուն, (նոյն իսկ զաշնակցական թերթերը, ուր ամբողջ սինակներ կը նուիրուին այդպիսի լուրերու, որ կը հրատարակուին առանց ունէ մեկնութեան եւ որոնց զարմանալի կերպով կը հակասեն Ս. Հայաստանը միմիայն մոռալ զոյներով ներկայացնող իրենց խմբադրականները...): Ասոր համար, անհրաժեշտ չեմ նկատեր, ու արդէն չեմ ալ կրնար (Անահիտի ծաւալը սահմանափակ ըլլալով) թուել բոլոր այդ ուրախատիթ նորութիւնները: Պիտի յիշատա-

կեմ սակայն, ատոնց զլիսաւորներուն մէջէն, Նուպարաշէնի, Նոր Խարբերդի շինութեան յառաջացումը, սխրալի արդիւնք գաղութահայութեան եւ Խ. Հայաստանի կառավարութեան ու ժողովրդին սերտ գործակցութեան, Երեւանի պետական մեծ թատրոնի կառուցումը որ աւարտման կը մօտենայ, Ղըռերու (1) ոռոգման բաղմարեղուն գործին յաջող շարունակումը, Սիւանի լճին հսկայ ջրամբարին ոգտագործման ծրագիրը յօդուտ Հայաստանի ելեքտրաւորման: Պիտի յիշատակեմ մանաւանդ, մտաւորական ու գեղարուեստական մարդին մէջ, հետեւեալ կարեւոր իրողութիւնները: Պետական Հրատարակչութիւնը, իր ծրագիրն օր քստ օրէ ընդարձակելով, գոհացում կուտայ՝ ի միջի այլոց՝ մեծ պէտքի մը, այն է հատորներու մէջ ամփոփել ամբողջական գործը ժամանակակից հայ մեծ հեղինակներու, որ մեքօրեայ դասականներն են մեր գրականութեան. ի մօտոյ լոյս կը տեսնեն Արուսեանի, Թումանեանի, Սունդուկեանի գործերու լիակատար հաւաքածոները, Պետրոս Դուբեանի եւ Սիպիլի (այս վերջնոյն յորեկեանին առթիւ) հատընտիր էջերու ժողովածոները. Պետհրատը կը շարունակէ հրատարակել Խորհ. Հայաստանի մէջ ապրող հեղինակներու նոր գործեր, ինչպէս եւ Նար Ուղի ամսաթերթը (որուն վերջին թիւին մէջ Բակունցէն կար վերջին ծայր շահեկան ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը Արուսեանի խորհրդաւոր անհետացման եւ մահուան պարագաներու մասին): Երեւանի թերթերէն իմացանք թէ Կեղր. Գործադիր Կոմիտէն յուլիս 25ի որոշմնագրով օգոստոս ամիսը յայտարարած էր 1932-33 ուսումնական տարեւերջանի նախապատրաստական աշխատութեանց ամիս-օգոստոս 1ին կեդրոնէն բոլոր շրջանները աշխատողներ պիտի զրկուէին կազմակերպութիւններ ընելու համար եւ բոլոր դպրոցները

պիտի պատրաստուէին սեպտ. 1ին վերսկսելու իրենց սովորական աշխատութիւնը: Շրջանները դացողները պիտի հսկէին դպրոցներու, ուսուցչական բնակարաններու եւ աշակերտական գիշերային օթեւաններու շէնքերուն նորոգման կանոնաւոր եւ արագ կատարումին, իւրաքանչիւր դպրոցի ուսումնական տարուան ամբողջ ընթացքին վառելիքին ապահովումին. պիտի նորոգուէին ու պատրաստուէին՝ արհեստանոցներու միջոցով՝ դպրոցական կարասիներն ու գրասեղանները, պիտի միջոցներ ձեռք առնուէին գնելու եւ ժամանակին դպրոց հասցնելու համար դասագրքեր, տետրակներ եւ աշակերտներու անհրաժեշտ պիտոյքները, դպրոցներուն հողերը պիտի ցանուէին, դպրոցականներուն պիտի ապահովուէր տաք կերակուր, պիտի կազմակերպուէին սեղանատուններ, իւրաքանչիւր դպրոցի մէջ պիտի ստեղծուէին պարէնի պահեստներ, սնունդի ֆօնտեր, եւն.: Իսկ Կրթական Գործաւարութիւնը վաւերացուցեր է Հայաստանի «արուեստի երկրորդ հնգամեակի ծրագիրը. բոլոր շրջանները մինչեւ 1927 պիտի ունենան իրենց սեփական թատրոնը, պետական եւ շրջանային թատրոններու թիւը հինգ տարուան մէջ պիտի հասնի երեսունեութի, որոնց երեքը՝ թրքական (Երեւանի, Բասարզեհարի եւ Աղբարայի մէջ). 1932ի վերջերը Երեւան պիտի ունենայ քրդական Պետական թատրոն մը, որ առաջինը պիտի ըլլայ քրդական պատմութեան մէջ: Հնգամեակի վերջին տարին Երեւանի մէջ պիտի բացուի Արուսեաններու Պալատ մը: Առաջին հայ Պետական Օփերային ներկայացումները, մինչեւ «Ժողովրդական Տան», այսինքն պետական մեծ թատրոնին, շինութեան աւարտումը, բանւորական թատրոնին մէջ տեղի պիտի ունենան. բացումը պիտի կատարուի հոկտեմբեր 15ին. առաջին ներկայացուելիք խաղը պիտի ըլլայ Սպենդիարեանի Ալմաստը. հրաւիրուած են յայտնի երգիչներ, Լ. Իսիցկին, Վարդանով. Կարատով, Սոկրատեան, Գրիգորեան եւ Հայկանոյշ Դանիէլեան. ներկայացումներու գե-

(1) Կարելի չէ՞ այս այլանդակ բառին հայերէնը գտնել եւ գործածել:

ղարուեստական ձեւաւորումը յանձնուած է «Ժողովրդական նկարիչ» Մարտիրոս Սարեանին եւ Արուշեանին. երգիչ խմբին ղեկավարն է Արամ Յովհաննէսեան. նուագախումբի ղեկավարներն են Ստոյերման եւ Ջարիֆեան. Օփերայի ընդհանուր ղեկավարներն են Պաղտատարեան եւ Գուլակեան: Երկրորդ հնգամեակի ընթացքին, հայ Պետական Օփերան այնքան պիտի զարգանայ որ իր արուեստագիտական ուժերուն թիւը պիտի հասնի 200ի: Արուեստի այս երկրորդ հնգամեակի ծրագիրը նախատեսած է նաեւ բանուր երիտասարդութեան թատերական զարգացումը, ինչպէս եւ գիւղական թատրոններու բարձրացումը: 1934ին տեղի պիտի ունենայ բացումը յեղափոխական երգի-ծարանութեան եւ կարմիր բանակի երկու թատրոններուն: Արուեստագէտներու պատրաստութեան համար 1934ին պիտի հիմնուի բարձրագոյն վարժարան մը եւ երկու թատերական աշխատանոց, մին Երեւանի, միւսը Լենինականի մէջ: Աւելցնելու է նաեւ հոս այն սիրուն գաղափարը զոր Հայաստանի «Կուլտուր - Պատմական Թանգարան»ը ունեցեր է թատերական ցուցահանդէս կազմակերպել Տիւրքիոյ Սիրանոյշի մահուան առթիւ եւ հոն ցուցադրել մեծ արուեստագիտուհիին դերասանական դործունէութեան վերաբերեալ նիւթեր, նամակներ, ալպոմներ, լուսանկարներ, դերասանական զգեստներ, յորելեանական նուէրներ, եւն. եւ կը խնդրէ անոնցմէ որոնց մօտ կան այդպիսի իրեր՝ զրկել զանոնք Թանգարանի վարչութեան, որ՝ զրկողներուն հաւանութեամբ՝ յետոյ Թանգարանին մէջ պիտի պահէ զանոնք կամ պիտի վերադարձնէ իրենց տէրերուն:

Վերջերս ստացայ Թիֆլիսէն Ֆրանսերէն գեղեցիկ հատոր մը, V. O. K. S. հանդէսին (զոր կը հրատարակէ «Խորհրդային Միութեան եւ արտասահմանի միջեւ մտաւորական յարաբերութեանց ընկերութիւն»ը Մոսկուայի մէջ) երրորդ տարուան առաջին թիւը, որուն երկրորդ կէսը նուիրուած է խորհրդային բեմին

առաջին տասնամեակի ընթացքին կովկասեան Հանրապետութեանց մէջ կատարուած «ընկեր-վարական կառուցման» գործին մանրամասն պարզաբանման: Հատորին առաջին մասը կը պարունակէ Սթալինի մէջ յօդուածը (անձնական յիշատակներ) Լէնինի վրայ, Միութեան «արեւելեան ժողովուրդներուն» մէջ Լէնինի վրայ յօրինուած ժողովրդական երգերու թարգմանութիւնը, Մոլոթովի եւ Գուլակէ-Ֆի երկու ընդարձակ ուսումնասիրութիւնները, մին՝ իրր տիտղոս ունենալով «1923ի ազգային տնտեսութեան յատակադիւծը», միւսը՝ «հնգամեայ ծրագրին չորրորդ տարուան սեմին վրայ»: Երկրորդ բաժինը կը պարունակէ հետեւեալ յօդուածները. Մուսապէքով, «Անդրկովկասեան դաշնակցութեան տասնամեակը», «Անդրկովկասի ազգային տնտեսութեան զարգացումը», Ս. Փիլոմեան, «Ճարտարարուեստը», Աւետարտադրումը, Ա. Իվանեան, «Անդրկովկասեան դաշնակցութեան հողագործական տնտեսութիւնը», Վ. Օրթոնիքիժէ, «Թաղապետական տնտեսութիւնը», Գ. Ջարիֆեան, «Հանրային կրթութիւնը Անդրկովկասի մէջ», Գ. Քուշարժէ, «Ջրարուեստական կայանները եւ սանաթորիոմները Անդրկովկասի մէջ», Ժ. Մամուլիա, «Անդրկովկասեան դաշնակցութեան տասներորդ տարեդարձը». հատորը կը վերջանայ է. Պէլլեի «Քառուղիի խորհրդային ճարտարարուեստը», «Ճամբաներով ու խճուղիներով փոխադրութիւնները Խորհ. Միութեան մէջ», Մանր առւեստի համար Պետական Միութիւն» յօդուածներով: Այդ բոլոր յօդուածներուն, որ գրուած են մեծ ձեռնհասութեամբ ու խնամքով, եւ լի են ամենաչափեական մանրամասնութիւններով ու լուսաբանութիւններով, կ'ընկերանան բաղմամբիւ լուսանկարներ որ չօչափելի կերպով ցոյց կուտան կատարուած գործը, ստեղծուած նորութիւնները: Այդ հատորին ընթերցումը Հայու մը, ազգասէր Հայու մը, ինչ ալ ըլլայ իր ընկերական վարդապետութիւնը եւ ինչքան ալ վարդապետական տարրերութեանց համար ան չարու-

նակէ պահել ինչ ինչ կէտերու վրայ իր վերապահումները, չի կրնար հաճոյք չպատճառել. այդ հատորը յստակորէն ցոյց կուտայ այն անհերքելի ու մեծ յառաջդիմութիւնները զոր Հայաստան՝ խորհրդային բեթիմին շնորհիւ՝ կատարած է որոշ մարդերու մէջ. ատենք մոռցնել չեն տար մեզի ինչ որ այդ բեթիմին մէջ պակասաւոր կը գտնեն մեր գաղափարները, բայց անոր դրական կողմերուն ու մեր երկրին բերած բարիքներուն շաղիւն շատ կարեւոր ըլլալը ակնհաս կը ցուցնեն մեզի եւ ատով մեծապէս ոգևորիչ են. կ'արժէ որ այդ հատորին Անդրկովկասի ու մանաւանդ Հայաստանի նրւիրուած յօդուածներուն թարգմանութիւնը հրատարակուի մեր մամուլին մէջ:

Նկատի ունենալով այն բոլոր իրողութիւնները զոր վերեւ յիշատակեցի ու նաեւ սմէն ինչ որ կը գտնենք այս հատորին մէջ, մարդ աւելի եւս կսկծալի կը գտնէ վերջերս Յունաստանէն մեկնած կարաւաններուն մաս կազմող երիտասարդ որբերու մէկ քանի խմբակներուն փախուստը Հայաստանէն, եւ դաշնակցական թերթերու այդ առթիւ արձրկած վայնասունը (բաց ի Յուսաբերէն որ «պարտաւորիչ» քրֆրանքներու շարանէ մը յետոյ՝ գէթ «Տղա՛ք, դուք պէտք էք փախչէիք ձեր հայրենիքէն, պէտք էք ձեր հողին վրայ ամենածանր աշխատանքներն իսկ յանձն առնէիք սիրով» կը գոչէր): Այդ տղաքը Հայաստան գտնուած ատենին ժամանակ չունեցա՞ն գէթ մէկ քանին տեսնելու իրենց բաղդակից 10,000 երիտասարդներէն, այն 10,000էն, որք, պատերազմի որք, ամենքն ալ, որք Նիր Իսթը տարաւ Հայաստան ու դատարարակեց հոն (ո՞վ հպարտ յուզմունքով մը չէ գիտած այդ հաղարաւոր հայ տղոց Հայաստանի հողին վրայ մարմնամարդական մեծատարած փորձերուն լուսանկարը) եւ որ անկից ի վեր Հայաստանի մէջ եւ Հայաստանի համար կ'աշխատին առանց մտքերնէն անցրնելու օտար երկիր փախչիլ. ատենց համար դժոխք էր ու չէ ցարդ խորհ. Հայաստանը եւ Յունաստանէն իրենց սովալլուկ թշուառ

կացութենէն հայրենիք տարուած այդ 30-40 տղոց համար միայն յանկարծ դժոխքի փոխուեցաւ: Ի՞նչ կը նշանակէ դանդաղել թէ «լաւ չեն ընդունել զիրենք հոն ու ծանր աշխատանքներ տուել են»... Եթէ երիտասարդ տույզ հայերը չկատարեն այդ ծանր աշխատանքները որոնց արդիւնքը մեր հայրենիքին համար բարեար է, ծերունիները պիտի կատարեն զանոնք: Վերջին ատեններու մեր աղջային կեանքին մէջ պատահած ամենէն տխուր դէպքերէն մին է ատ: Այդ մոլորած տղաքը օր մը խորապէս պիտի զղջան իրենց անտեղի պահանջատութեան, իրենց անիմաստ մեծամտութեան, ու տարիներով «հայրենի փուշը օտարին վարդէն անուշ է» երգելէ յետոյ հայրենիքի վարդն ու փուշը լքելով օտար երկրի լեզի անստուգութեան մէջ ինքզինքնին նորէն նետած ըլլալուն համար:

Մահ Տիկին Սիրանոյշի. — Մեծանուն արուեստագիտուհին վախճանեցաւ այն միջոցին երբ Եզրպոստի՝ ուր քաշուած էր՝ հայ համայնքը կը պատրաստուէր անոր յիշամեայ գործունէութեան յօրէկանը տօնել: Ան յառաջացած էր տարիքով, իր գործը վերջացուցած էր, բայց այդպիսի արտակարգ մեծութեամբ ու զեղեցկութեամբ գէթ մը խաւարումը տրտութեամբ կը պատէ սիրտը բովանդակ հայ ժողովուրդին՝ որուն փառքերէն մին եղաւ ան: Այդ երկար ու չքեղ կեանքը, Գեղեցկի պաշտամունքին համակ նուիրուած, հաճոյքով, եռանդով, մշտադիւրջ ջանասիրութեամբ լի այդ հոյակապ կեանքը ի՞նչպէս պատկերացնել ու ներբողել ըստ արժանւոյն քրոնիկի մը քանի մը տողերուն մէջ: Երանի թէ իր մտերիմ արուեստակիցներէն մին կամ հայ թատրոնի պատմութիւնը մօտէն ուսումնասիրած բանասէր մը գրէ մանրամասն կենսագրութիւնը այդ բարձրատաղանդ ու վեհոյի Հայուհւոյն, որ Մոսկուայի պէս թատերական մեծ կեդրոնի մը մէջ Ստառ-Պերնարի հաւատարմ գերասանուհի հռչակուեցաւ ուսմամբ ու մամուլէն: Ես պիտի բռնեմ միայն

որ այդ լուսավայել կենանքին անշուք վախճանը, գաղութի մը խորը, զրեթէ մեկուսացման ու կէս-մուսացման մէջ, ու այդ շափաղանց ուշ մնացած յիսնամեայ յորելեանի ծրագիրը զոր մահը եկեր է յանկարծ յուղարկաւորութեան հանդէսի փոխել, կը խորացնեն, կը դառնացնեն, տխրութիւնը զոր կը զգանք այդ

տուժեամբ միայն՝ կազմած էր, եւ երախտագիտութեան անջնջելի զգացում մը կը պահեմ այդ բարձր գեղեցկութեան ժամերուն համար զոր իրեն կը պարտիմ: Ես ճանչցած ու սիրած եմ նաեւ իր մէջ ազնիւ Հայուհին. ինքն էր որ՝ առանց զիս անձամբ ճանչնալու՝ իր հանճարի քրոջ Տիկին Հրաչեային եւ իմ վաղեմի բարե-

ՏԻԿԻՆ ՍԻՐԱՆՈՅՇ «Համլէք»ի մէջ

թանկագին սրտին շիջումով: Ես զինքը տեսած եմ Համլէքին ու Սումրատովի Դաւանանուրեան մէջ, ու երբեք պիտի չմոռնամ տպաւորութիւնը մեծ ու կատարեալ արուեստին զոր անոր խաղացուածքին մէջ գտայ եւ զոր ինքն իսկ՝ իր ճոխ խառնուածքով ու անդուլ ուշիա-

կամիս Լեւոն Բաշալեանին հետ՝ իբր գեղարուեստի երէց ընկերուհի եկաւ Պաքուէն ինծի այցելել այն հեռաւոր հիւանդանոցին մէջ՝ ուր 1909ին՝ Հայաստանի մալարիային մկրտութիւնն ստացած՝ 2-3 շաբաթ փակուած մնացի: Արդեօք լաւագոյն չէ՞ր որ հայ թատրոնի այդ

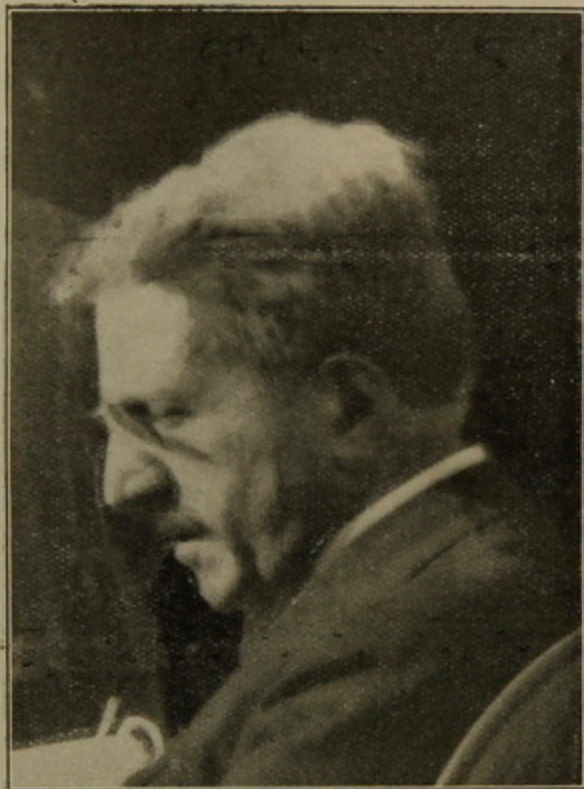
վեթերանուհին խորհ. Հայաստան մնացած ըլլար, փոխանակ Պոլիս ու Գահիրէ գալով ըստուերամած վերջալոյս մ'ունենալու իր արեգակնափայլ կեանքին. հոն, պաշարուած նորափթիթ ու վառ դերասանական հայ տաղանդներով որ՝ քանի մը հին պատուական ուժերու հետ՝ հայրենի հողին վրայ կը զարգացնեն մեր ազգային թատրոնը, պիտի օգնէր անոնց իր փորձ խորհուրդներով, անոնց յառաջդիմութիւններով ու յաջողութիւններով պիտի հրճուէր, պիտի ունենար իր յիսնամեայ փառաւոր յորելեանը՝ ամբողջ Անդրկովկասի ու նոյն իսկ բովանդակ Սորհ. Միութեան ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ, եւ «Իր տան մէջ» քաղցրօրէն ու երջանկօրէն պիտի փակէր իր աչքերը:

Տիկին Սիպիլ հիւանդ.՝ Երանի թէ նմանօրինակ աւազանք մը չունենանք արտայայտելու Տիկին Սիպիլին համար որ կաթուածահար է եղեր ճիշդ այն պահուն ուր իր յորելեանը տօնել որոշեցին Պոլսոյ Հայերը:

Աղնուական ոգւով ու նրբարուեստ ձեւով բանաստեղծ ու վիպագիր, ազգասէր ու գեղասէր հրապարակագիր ու գործիչ, բազմալաստակ ուսուցիչ, ան ալ մեծ Հայուհի մը եղած է: Ինչո՞ւ այդքան ուշացան Պոլսեցիք՝ որոնց ծոցին մէջ ան երկար տարիներէ ի վեր կը կատարէր իր բազմաձեւ մշտալար գեղեցիկ ճիգը ի նպաստ իր ցեղի մշակոյթին, այդ մեծարանքի անհրաժեշտ ցոյցը կազմակերպելու: Այն ատեն միայն խորհեր են ատոր, երբ ան արդէն, երկարատեւ անընդհատական սպառիչ աշխատանքէ մը ծիրած, կաթուածի մը նախօրեակին կը գտնուի եղեր: Բոլոր Հայերը կը մաղթեն որ անական կորովով լի, մտքով ու կամքով հզօր, ու տաղանդով հարուստ այդ մեծարժէք Հայուհին շուտով վերագտնէ իր առողջութիւնը եւ ստանայ իր ժողովուրդին միահաղօյն սիրոյ եւ յարգանքի տուրքը որուն լիովին իրաւունք ունի:

Մահ Յովհաննէս Ասպետի.՝ Յանիկ Զեֆթէ Սարաֆ, որ հանրաժանօթ էր «Յովհաննէս Ասպետ» գրական անունով, յանկարծական անակնկալ մահով մը բաժնուեցաւ մեզմէ, երբ դեռ իր ուժերուն լրութեան մէջ էր եւ կրնար երկար ատեն արտադրել: Իր վաղաժամ մահը կը բազմապատկէ այդ ընտիր գրագէտին անհետացման մեղի պատճառած ցար:

Յովհաննէս Ասպետ, որ մեր սիրելի կեդրոնականին հայ ազգին տուած գրական լաւագոյն ուժերէն մին հանդիսացաւ, եղաւ եւ մին

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՍՊԵՏ

այն գրագէտներէն որ Պոլսոյ Հայրենիքի մտաւորական խումբին արեւմտահայոց մէջ մրտցուցած իրապաշտ ու արդիական ուղղութիւնը շարունակեցին ու զարգացուցին: Իր սկզբնաւորութեան շրջանին, կրելով սղակցութիւնը Տէմիրճիպաշեանի, ան իր լեզուն կը կնճռոտէր ու կը ծանրաբեռնէր նորահար տարօրինակ

բառերով, արտառոց ամանցումներով ու բար-
դութիւններով, եւ ատիկա եթէ կը պատշաճէր
Տէմիրճիպաշեանին — ինչպէս եւ յետոյ՝ Նն-
րաշխարհի Տիրան Զաքեանին — միատիքական
ու քիչ մը հիւանդ մտայնութեան ու հանճարեղ
բացատրիկ խառնուածքին, անբնական էր այն
առոյց ու պայծառ, խորագէտ աշխարհիկ խառ-
նուածքին զոր ունէր Ասպետ եւ որ նուրբ էր,
բայց կենսախայտ, հեշտական իսկ յաճախ, եւ՝
առանց փակ ըլլալու կեանքի ցաւոտ տրամարեր
երեւոյթներուն՝ հետեւ միատիքական արբե-
ցումներէ եւ վերացումներէ։ Քիչ յետոյ ան
դարձաւ յստակ, բնականոն, առողջ աշխարհա-
բարին, զոր կիրարկեց վայելուչ ու երանգաւոր
էջերու մէջ, առանց այլ եւս սեւէ տարօրինա-
կութեան։ Ան եղաւ իր գրական լաւագոյն ար-
տադրութեանց մէջ՝ սուր դիտող մը եւ համեղ
վիպող մը, կեանքի ուղղակի, հարազատ, հա-
կիրճ, խկատիպ արտայայտիչ մը, ինչպէս եւ
մերթ՝ ողջամիտ ու սրամիտ քրոնիկադիր մը։
Իր գործերէն Միամիտի մը արկածները միայն
ան հրատարակեց զրքի ձեւով, եւ այդ գիրքը,
փարիզեան շունչով, չարաճճի ու մերթ յան-
դուին իրապաշտութեամբ մը — որ կը մնար
միշտ շնորհալի եւ ազնիւ, առանց երբեք լքի-
տութեան մէջ իյնալու, այն աղմկալից (եւ ա-
նարդար) քննադատութիւններով զոր յարոյց,
այն վէճերով որոնց տեղի տուաւ, եւ այն
ջերմ ներքողներով զոր ստացաւ՝ հասկցող
գրագէտներու — ինչպէս մեծ քննադատ Արտա-
շէս Յարութիւնեանին — կողմէ, հեղինակին ա-
նունն իսկոյն ժողովրդականացուց։ Ասպետ
մեր նոր գրականութեան ամենէն «Քրանսացի»
արձակագիրներէն մին եղաւ, ինչ որ չէր ար-
դիւր զինք իր Հայու հողին եւ իր անձնական
խառնուածքը թարգմանել Մօփասանի աղգին
գեղեցկագիտութեան համեմատ։ Բազմաթիւ
պատմութեան, պատկերներ, զոր արտադ-
րեց անկից ի վեր եւ որոնց մէջ կան զմայլելի
էջեր, գունազեղ, կեանքով բարախուն, եւ
աղգային առօրեայ դէպքերուն ու հարցերուն
նուիրուած իր քրոնիկները՝ որոնց մէջ կան

գրական սիրուն հատուածներ, կրնան շարք մը
գեղեցիկ հատորներ կազմել։ Զարմանալի է որ
վէպեր պատրաստելու համար շատ մը յատկու-
թիւններ ունեցող այդ գրագէտը Միամիտի մը
արկածներէն ի վեր՝ որ ինքնակենսագրական
տեսակ մը վէպ է, սեւէ մեծաշունչ վէպ շար-
տադրեց, ու միշտ իր տաղանդն արտայայտեց
նորավէպներով, հակիրճ պատմութեանով։
Կեանքի պայմանները թէ իր իսկ խառ-
նուածքն էր ատոր պատճառ, չեմ գիտեր։ Բայց
կարգալով իր լաւագոյն պատմութեանը
եւ պատկերները, ուր կը գտնենք այնքան սուր
ու ներբախտիչ դիտողութիւն, տիպարներու հո-
գեբանութեան ճշգրիտ լմբոնում ու կենդանի
արտայայտութիւն եւ պատմելու շնորհք,

Յովհ. Ասպետ իր մահուան անկողինի մէջ

մարդ տարօրինակ կը գտնէ եւ ցաւ կը զգայ որ
ան մեծ վէպեր գրելու ձեռնարկած չըլլայ։
Կան սակայն յաջող նորավէպներ կամ պատ-
մութեանքներ որ վէպ մը կ'արժեն։ Ասպետ ա-
տոնցմէ գրած է երբեմն։ Ու իր բնութեագոյն
գրական արտադրութիւնները՝ եթէ որ մը ամ-
փոփութիւն հատորներու մէջ, — ինչ որ մեծապէս
ցանկալի է, — այդ հատորները մեր ժամանակա-
կից գրականութեան ինքնայատուկ ու տեւա-
կան արժէք ներկայացնող մէկ բաժինը պիտի
կազմեն։

Քէմպեանց յաղթանակէն յետոյ, Ասպետ

Պոլսէն հեռացաւ, եկաւ Նիր Իսթի որբերուն հետ Քորֆու եւ այդ որբաշխարհին ուսուցիչներէն մին դարձաւ. այնուհետեւ քանի մը տարի Մարսէլի ազգային վարժարանին մէջ պաշտօնավարեց իր տնօրէն, վերջապէս Պ.Քորֆի Պոնարի ժընէվ չիմնած վարժարանին տեսչութիւնը ստանձնեց մէկ քանի տարի առաջ, եւ այդ պաշտօնին մէջ է որ վախճանեցաւ։ Ուսուցչական կամ տեսչական դրաղումները զինք չէին արդիւր իր գրական գործունէութիւնը շարունակել, բայց այս վերջին տարիներուն ընթացքին նուազ կ'արտադրէր, եւ ինչ որ կ'արտադրէր՝ աւելի հրապարակագրական էջեր էին քան զուտ գրական։ Իբր ուսուցիչ կամ տնօրէն՝ ան եղած է գործուտ, եղբայրական դաստիարակ մը, իր աշակերտներէն խորապէս սիրուած։ Ատիկա գիտէինք արդէն, բայց ամենաարտաշարժ ձեւով մը ատոր ասպացոյցն ունեցանք երբ իմացանք թէ տեսնելով զայն մահամերձ՝ իր ստամոքսի իւլսէնին պայթման հետեւանքով յառաջ եկած ծանր արիւնահոսութենէն յետոյ, իր ժընէվի աշակերտներէն երեքը փութացեր էին առաջարկել որ իրենցմէ արիւն անուի անոր ներարկելու եւ զայն փրկելու համար։ Այդ վեհոգի պատանիներուն առաջարկը կատարեր է բժիշկը, առանց յաջողելու փրկել զայն։ Բայց այդ աղնիւ տղոց անձնուէր ժեսթը այդ սրտալից ուսուցչի, այդ զգայուն ու անկեղծ զրազէտի եւ այդ բարի մարդու կեանքին է՛ն աղուոր պսակը, գերազոյն վարձատրութիւնը կրնայ համարուիլ։

Մեծարանք առ Օր. Ալիս Սքօն Պլաֆուէլ. — Ամերիկայի Հայերը գեղեցիկ զաղափարն ունեցեր են հանդիսաւոր ճաշկերոյթով մը երախտագիտութեան ցոյց մ'ընելու Օր. Ալիս Սթօն Պլաֆուէլին անոր ծննդեան եօթնամեակը տարեդարձին առթիւ։ Այդ ճաշկերոյթը տեղի ունեցած է սեպտեմբեր 14ի իրիկունը, Պոսթընի մէջ։ Այդ ցոյցը կազմակերպողները եթէ ա-

ռաջուց իմաց տուած ըլլային ուրիշ զաղափաներու մէջ գտնուող հայ գրադէտներուն եւ զործիչներուն, ամենքը սիրով պիտի մասնակցէին յարգական արտայայտութեան զոր Ամերիկայի Հայութիւնը ուզեր է ընծայել այդ աղնիւ ու տաղանդաւոր Ամերիկուհիին։ Այնպիսի ատեն մը, ուր հայ գրականութեան գոյութիւնը շատ քիչերու ծանօթ էր Ամերիկայի մէջ եւ հայ ժողովուրդը իր գթարդութիւններով միայն տխուր հոշակ մը հանած էր, օրիորդ Ալիս Սթօն Պլաֆուէլ անդիւրէն տաղաշափեալ աղուոր թարգմանութեամբ մը ծանօթացուց անգլո-սաքսոն աշխարհին մեր ժամանակակից բանաստեղծութեան հատրնտիր էջերէ ամբողջ շարք մը՝ հատորի մը մէջ որ թանկագին ծառայութիւն մը եղաւ մեր ազգի գաւառն ու վարկին մատուցուած։ Ատկից զատ, ան՝ հարազատ զաւակը զաղափարապաշտ ու իր զաղափարներուն համար արիարար պայքարող մեծանուն Ամերիկուհի մը, ինքն ալ մարդասիրական եւ ազատական գաւառու միշտ իր անձնուէր աջակցութիւնը բերած, իր ամբողջ կեանքին մէջ միշտ խօսեցաւ, գրեց ու գործեց ի նպաստ հայկական գաւառն, որուն սրտագին ու հաւատարիմ բարեկամը մնաց մինչեւ վերջը։ Այդ աղնուական զրադիտութեան անունը բովանդակ հայ ազգին համար քաղցր է եւ յարգելի, եւ եթէ սեպտ. 14ի ճաշկերոյթին բանախօսները խորհեցան անոր յայտնել սէրն ու շնորհապարտութիւնը ոչ միայն Ամերիկահայոց, այլ ամբողջ Հայութեան, ճշմարտութիւն մըն է որ արտայայտած եղան։

Սերոբէ Սվանեանի նուէրը Երուսաղէմի վանքին. — Հանգուցեալ Սերոբէ Սվանեան, ինչպէս յայտնեցինք Անահիտի նախորդ թիւով, կտակած է որ իր հայերէն ձեռագիրներու հաւաքածուն, ինչպէս եւ նշխարի պնակ մը՝ Քեթիթիայի յախճապակեայ հայկական ձեռակերտ, Երուսաղէմի վանքի մատենադարանը զրկուին իրր իր կողմէ նուէր։ Սվանեան մին եղաւ մեր ունեւոր Հայերէն որ մեր հին ձեռա-

գիրներէն ուղեց հաւաքածու մը կազմել եւ կրցաւ ձեռք ձգել ձեռագիրներ որոնցմէ ոմանք գեղարուեստական, այլք բանասիրական տեսակէտով արժէք ունին. իր ձեռագիրներուն մեծ մասը ան յաջողեցաւ ունենալ պատերազմէն առաջ՝ երբ Եւզոկիոյ ատաջնորդը, տեղւոյն եկեղեցւոյն ու դպրոցին նիւթական անձկութեան դարման տանելու համար, որոշեց եկեղեցիին ունեցած ձեռագիրներէն մաս մը վաճառել: Այն ատեն ոմանք քննադատեցին այդ ատաջնորդը, մինչ անկից ի վեր տեղի ունեցած դէպքերը ցոյց կուտան որ ան շատ լաւ է բրեր. այդ վաճառման շնորհիւ այսօր այդ ձեռագիրները

ՍԵՐՈԲԷ ՍՎԱՃԵԱՆ

փրկուած են կորուստէ եւ աղգային մեծ հաստատութեան մէջ պիտի պահպանուին, մինչ Եւզոկիոյ եկեղեցւոյն մէջ մնալով՝ պատերազմի ատեն փճացած կամ անյայտ տեղուանք ցրուած այնքան թանկագին ձեռագիրներու հետ ատոնք ալ կորսուած պիտի ըլլային:

Սվաճեանի հաւաքած ձեռագիրները, որոնց վրայ Մաքլեր պատկերազարդ ստուար հատոր մը հրատարակած է՝ Սվաճեանի ծախքով — որով այդ հաւաքածուն ծառայած է նաեւ հայ

գեղարուեստի փրօփակմանի դործին, — հետեւեալներն են՝ 1. Աւետարան, մազադաթի վրայ, միջին մետրոսկան երկաթազրով, ԺԱ. կամ ԺԲ. դար, 2. Գրիգոր Տաթեւացի, Հարցմունք, արծաթապատ, գրուած 1627ին «յաշխարհն Ազուանից», 3. Թուղթ Յովհաննու Մանգաղունցւոյ, արծաթապատ, 4. Մեկնութիւն Ս. Աւետարանի որ ըստ Յովհաննու, Յովհան Ոսկերեանի, գրուած 1717ին, 5. Նարեկ, գրուած 1674ին, 6. Աւետարան, գրուած 1669ին, արծաթապատ, մանրանկարներով զարդարուած, 7. Աւետարան, գրուած 17րդ դարուն, մանրանկարներով, 8. Աւետարան, գրուած 1619ին Տաթեւի վանքին մէջ, նկարազարդուած, 9. Աւետարան, գրուած 1419ին, նկարազարդուած, կաշիապատ, 10. Աւետարան, գրուած Տփլիս 1455ին, նկարազարդուած, կաշիապատ, 11. Նարեկ, գրուած 1701ին, նկարազարդուած, կաշիապատ, 12. Աւետարան, մազադաթեայ, նկարազարդուած, արծաթապատ, գրուած Կ. Պոլիս 1650ին, 13. Շարահան, մազադաթեայ, նկարազարդուած, 14. Ճաշոց, գրուած Կեսարիա 1688ին, արծաթապատ, 15. Սաղմոս, նկարազարդուած, կաշիապատ, 16. Վարք Աթանասի եւ Կիրիլի, մազադաթեայ արծաթապատ, 17. Պարգատումար, գրուած 1675ին:

Նոր հրատարակութիւններ — Վերջին տմիաներուն՝ արտասահմանի մէջ երեւցան քանի մը գրքեր որ զանազան տեսակէտներով արժէքաւոր են: Առոնցմէ մին է Մատթէոս Մամուրեանի Սեւ լեռին մալղը տխրոտով վէպը, երեք մասով, երկուքը գրուած ամբողջապէս եւ ատենով Արեւելեան Մամուլի մէջ հրատարակուած, երրորդը՝ ծրագրուած ու չչարագրուած (թուրք գրաքննութեան հաստատման ու հետզհետէ խտացման պատճառով) եւ որուն ուրուագծին ամփոփումը կուտայ՝ հեղինակէն իսկ իր ստացած տեղեկութեանց համեմատ՝ Պ. Հրանտ Մամուրեան, որ գովելի գաղափարն ու

նեցեր է հատորի ձևով այդ վէպին վերհրտարակման: Մերենցի և Բաֆֆի վէպերուն պէս ու անոնց հետ միեւնոյն չըջանին գրուած, այս վէպն ալ ապստամբութեան ճամբով (ինչ որ յետոյ «յեղափոխութիւն» անճիշտ բառով որակուեցաւ և իրագործուեցաւ հերոսական անձնագոհութիւններով բայց դժբաղդարար չըփոթ ու անգործնական եղանակով) հայկական ազատութիւնը վերականգնելու դադափարին գրական արտայայտում մըն է, և մեր մէջ գրուած առաջին ու լաւագոյն ուսմանթիք վէպերէն մին: Երանի թէ նոր հրատարակութեամբ մը երեւային նաեւ մեծ արձակագրին Հայկական Նամականի և Անգլիական Նամականի թանկագին գործերը և իր բազմաթիւ քրոնիկներուն ընտրելագոյններուն մէկ հաւաքածուն: Մամուրեան իր հեղինակութիւններով ու թարգմանութիւններով հիմնադիրներէն մին եղած է արեւմտահայ նոր գրականութեան, առաջին վարպետներէն մին մեր արդի հայերէնին՝ զոր գրած է պարզ, կոկիկ, վայելուչ (թէ և զեռ բիծերէ ոչ զերծ)․ ան՝ ոչ միայն մեր մեծ ուսմանթիկ գրողներէն մին է եղած, այլ և քրոնիկներուն ու երկու Նամականիներուն մէջ՝ ողջամիտ հրապարակագիր, պատմութեան քննադատ, ու իրապաշտութեան նախակարապետ: Պարտականութիւն է ճանչցնել անոր գործը մեր նոր սերունդին, որ զայն անունով միայն կը ճանչնայ:

Շահեկան աշխատութիւն մըն է Պ. Յովհաննէս Զաւրեանի «Մխիթարեան Միաբանութիւնների բաժանումը», որ Հայրենիք ամսագրին մէջ հրատարակուելէ յետոյ գրքոյկով մը ի լոյս ընծայուած է և ուր մանրակրկիտ հետախուզումներով երեւան հանուած ու մեկնաբանուած են բոլոր պատճառներն ու պարագաներն այդ բաժանման որ իր ժամանակին՝ բաւական տեղ պատմութիւն մը եղած է, բայց ծնունդ տուած է երկրորդ Մխիթարեան տան մը որմէ մեր հմտական գրականութիւնը մեծապէս օգտուած է:

Երիտասարդ գրող մը, Օ. Զարմուշի, հը-

րատարակած է Սօֆիայի մէջ «Գորշ երկնքին տակ» տիտղոսով քերթուածներու հաւաքածումը, որուն բովանդակութիւնը մեծապէս անհաւասար է, ուր ձեռի խակութիւններ, թուութիւններ, տաղաչափութեան անհարթութիւններ յաճախողէն, բայց ուր կան տեղ տեղ սիրուն հատուածներ, աղուոր տողեր, որ յուսալ կուտան որ՝ այդ երիտասարդը՝ եթէ ճիգ մընէ իր գրական զարգացումը յառաջացնելու, պիտի հասնի որ մը աւելի կատարելաձեւ ու աւելի ինքնատիպ էջեր արտադրելու:

Վիեննայի Մխիթարեան տպարանէն լոյս տեսաւ Ա. Սարուխանի մէկ նոր գիրքը, «Աղեքսանդր Մանթաշեան մեծ վաճառականն ու բարեգործը», ուր կը տրուի մանրամասն կենսագրութիւնը այդ հոգ ատեւորականին, որ միջադային ծանօթ դէմք մը եղաւ իր մարդին մէջ, և որ առատաձեռն ազգասէրի դեր մը կատարեց, բարերարն ըլլալով բազմաթիւ հայ ուսանողներու որոնցմէ շատեր նշանաւոր դէմքեր եղած են և լայնօրէն աջակցելով ազգօգուտ շատ մը գործերու: Խնամեալ ուսումնասիրութիւն մըն է Սարուխանի այս գիրքը, ուր կը գտնենք նաեւ Մանթաշեանի ժամանակակից կարգ մը դէպքերու և դէմքերու վրայ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ:

Պատուական գործ մըն է «Բալու, իր սովորոյթները, կրթական և իմացական վիճակը և բարբառը» ստուար հատորը, զոր ի լոյս ընծայած է Յարութիւն քահանայ Սարգիսեան՝ Գահիրէի մէջ, հատոր մը որ մեր ազգագրական ուսումնասիրութեանց մատենագրանին մէջ կոչուած է առաջին տեղերէն մին գրաւելու: Բալու գաւառակի Հայութեան պատմութիւնը, վարքութեամբ, արհեստները, ժողովրդական երգերը, աւանդութիւնները, զրոյցները, առածները, մեթոտաւոր ձևով մը պարզուած են, պատկերներով ալ ընկերացած, երկար ու յոքնաջան աշխատութեամբ մը պատրաստուած այդ հատորին մէջ, որ ունի նաեւ իր վերջը Բալուի Հայոց բարբառին նուիրուած ընդարձակ բառարան մը: Երանի թէ Թրքահա-

յաստանի մեր բոլոր շրջաններուն համար, որ այժմ աւերակ են դարձած, գտնուէին այսպիսի երկիւղած ու խնամոտ բանահաւաքներ:

«Թափառական» ստանունով ծանօթ դաշնակցական գործիչը բաղձաթիւ պատկերներով դարդարուած խոշոր հատորով մը ի լոյս բնծայած է իր անձնական յիշողութիւնները, որ նախ երեւցան Հայրենիք աժողոթին մէջ: Այս գործը գրական սեւէ հանգամանք չունի, բայց շահեկան է ու յաճախ յուզիչ՝ այն բաղձաթիւ տեղեկութիւններով զոր հեղինակը կուտայ 1924էն (քէմալեանց Պոլիս յաղթական մուտքէն) մինչեւ 1928 իր Թուրքիայէն փախչիլը՝ իր կրած ու տեսած բաներուն վրայ որոնք հետեւ են զուարթ ըլլալէ:

Թանօթ մանկավարժ ու հմուտ գրող ու թարգմանիչ Պ. Գէորգեան հրատարակած է Բապինտորանաթ Թափորի Տուն եւ աշխարհ նըշանաւոր վէպին սիրուն թարգմանութիւն մը:

Տ. Բարզէն Կիւլէսէրեան, աթոռակից կաթողիկոս Կիլիկիոյ, ի լոյս բնծայած է՝ իբր ատաջին հրատարակութիւն Անթիլիասի նորահաստատ Կաթողիկոսական Տան, Քրիստոնէական մը, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետութեան համեմատ քրիստոնէական կրօնի էական սկզբունքները, հաւատալիքներն ու գիտելիքները պարզող ու մեկնող դասագիրք մը, «ազգային վարժարաններու եւ կիրականօրեայ դպրոցներու եւ ուսանողներու համար», գրուած այն յստակ, հակիրճ ու տաք ոճովը որ յատուկ է այդ ներհուն հեղինակին ու կորովի գործիչին:

Գարեգին Էպիսկոպոս Տրապիզոնի հրատարակած է գրքոյկ մը, որուն առաջին մասը իր Քալիֆորնիոյ քառամեայ առաջնորդութեան համարատուութիւնն է, գրականութեան հետ կապ չունեցող, բայց որուն երկրորդ մասը, Հովիւի Խօսքեր, ընդարձակ քարոզ մըն է ազնիւ գաղափարներով լի, կենդանի ոճով մը շարադրուած եւ զոր հեղինակը լաւագոյն ըրած պիտի ըլլար առանձին հրատարակելով, որովհետեւ ատիկա կրօնական գրականութեան

լուրջ ու զգայուն արտադրութիւն մըն է:

Խորէն Ծ. վարդապետ Լազարեան ի լոյս բնծայած է «Պատմական յուշեր վանականի մը կեանքէն» տիտղոսով գիրք մը, զուրկ գրական սեւէ յատկութենէ. ինքնակենսագրական էջեր, անձնական յիշատակներ, ժամանակակից դէպքերու վիպում, հեղինակին կողմէ գրուած եւ ստացուած նամակներ, կը յաջորդեն հոն իրարու խառն ի խառն. որոշ շահեկանութիւն ունի սակայն այդ գիրքը իբր ժամանակագրական աշխատանք եւ վաւերաթուղթերու հաւաքածու, բայց ուր, Ամենայն Հայոց հանգուցեալ կաթողիկոսի մասին կան զարմանալի տողեր որ անվայել են վանականի մը (եւ էջմիածնի միաբանի մը) գրչին:

Վերջապէս, այս քրոնիկը վերջացուցած պահուստացայ ողբացեալ բարեկամիս փրոֆ. Մ. Անանիկեանի հատընտիր էջերու հաւաքածուն զոր «Քննական Ուսումնասիրութիւններ» տիտղոսով հրատարակած է Նիւ Եորքի Հայ Կրթական Հիմնարկութիւնը: Այդ հատորին մէջ, որուն հրատարակումը Կրթական Հիմնարկութեան կատարած լաւագոյն գործերէն մէկն է, ամփոփուած է շարք մը այն ուսումնասիրութեանց եւ յօդուածներուն որ երեցած են ատենով մեծ մասամբ Կոչնակ շարաթաթերթին եւ մասամբ Ազգ օրաթերթին մէջ եւ զոր անհրաժեշտ էր հաւաքել քանի մը հատորներու մէջ, որովհետեւ մնայուն արժէք ունեցող արտադրութիւններ են: Ատոնք գործն են մտաւորականի մը որ ներհուն ու հետախուզող բանասէր-լեզուագէտ մըն էր, հին պատմութեան իրազեկ ու մտացի ուսումնասիրող ու մեկնաբանող մը, խորաթափանց ու նրբաճաշակ գրական քննադատ մը, գեղեցկագիտական եւ իմաստասիրական հարցերու վրայ ինքնուրոյն գաղափարներով արտայայտուող տեսարան մը, ողջամիտ ազգասիրութեամբ մը առաջնորդուած հրապարակագիր մը եւ կուռ ու վայելուչ ոճով մը իր մտածումները բանաձեւող գրագէտ մը: Անանիկեան մտաւոր եղբայր մըն էր Գառնիկ Յընտրելեանի եւ Արտաշէս Յարութիւնեանի: Ա-

նոր կանխահաս ժաշը մեծ կորուստ մը եղաւ մեր գրականութեան համար:

Հատորին սկիզբը, Պ. Տիգրանեան, Կրթական Հիմնարկութեան ուշիմ եւ անձնուէր վարիչը, գրած է իր շարադրած ամփոփ կենսագրութիւնը Անանիկեանի, — ինչպէս եւ Բարգէն կաթողիկոսի, Մ. Յ. Թիրեաքեանի եւ Հարթֆըրտի ամերիկեան Հոգեւոր Դպրատան (որուն ուսուցիչներէն էր Անանիկեան) ամերիկացի ուսուցիչներէն երկուքին զնահատական գրութիւնները մեր հանդուցեալ հայրենակցի մասին:

Հատորին մէջ կը գտնենք Անանիկեանի պատմական ընդարձակ ուսումնասիրութիւններէն ոմանք, (Մեծն Ներսէս Պարբեւ, Հայ ազգին ծագումը, Հայ եկեղեցւոյ դերը, Վարդան Մամիկոնեան եւ իր գործը), բանասիրական յօդուածներ (Վարդավառը, Սահակ-Մեսրոպ, Թարգմանիչները, Հայ գիրը եւ տպագրութիւնը), գրական պատմութեան, գրական քննադատութեան յօդուածներ, որոնց մէջ սքանչելի արտադրութիւններ են Քերթոզական արուեստը (հայ գեղեցկագիտական տեսարանութեան լաւագոյն էջերէն մին), Նարեկացիի վրայ մեծարժէք ուսումնասիրութիւն մը, «Կէս դիշերէն մինչեւ արշարոյս» հատորին առթիւ՝ Թէքէեանի բանաստեղծութեան խորին ու ճշգրիտ զնահատումը տուող յօդուածը, Վեցնտիկ եւ արդի հայ գրականութիւնը, Թրփահայ գրականութիւնը ԺԺ. դարուն մէջ, եւն.: Յաւայի է միայն որ տպագրական սխալներ (մերթ շատ կարեւոր) բաղձաթիւ են, ու մոռցուած է նիւթերու ցանկ մը դնել գրքին վերջը:

Հաճոյքով նկատեցի որ շատերը փութացեր են՝ յարգանքի եւ սիրոյ միահամուռ մը դուռով մը՝ պատասխանել Կրթական Հիմնարկութեան կոչին, այդ հատորին հրատարակումը գիւրացնելու համար: Յանկայի է որ օր մը նոյն Հիմնարկութիւնը հաճի նմանօրինակ ճիգ մընել երկրորդ հատորի մը մէջ ամփոփելու համար հանդուցեալ գրագէտին կարգ մը ուրիշ կարեւոր գրուածքներն ալ որ այս հատո-

րին մէջ տեղ չեն կրցած գտնել, ինչպէս եւ հայերէն Թարգմանութիւնը (զոր բարեկամ մը կրնայ կատարել) Հայոց հին հեթանոսական կրօնքին վրայ իր անդլիւրէն ընդարձակ ուսումնասիրութեան որ վերջին աշխատութիւնը եղաւ եւ իր մահուընէն յետոյ լոյս տեսաւ ամերիկեան մեծ հանդէսի մը մէջ:

Այս քրոնիկա վերջացնելու համար կ'ուզեմ բառ մըն ալ ըսել անդլիւրէն լեզուով պարբերական հրատարակութեանց վրայ որ սկսած են վերջերս լոյս տեսնել Ամերիկայի մէջ՝ հոն ծրնած եւ ամերիկեան քօլէճներու մէջ կրթուած, հայերէն քիչ գիտցող կամ բնաւ չգիտցող հայ երկսեռ երիտասարդութեան համար: Այդ թանկագին նոր սերունդը հայ ազգին հետ կապուած պահելու համար ձեռք առնուելիք ազդեցիկ միջոցներէն մէկն են ատոնք: Այդ հրատարակութիւններն են Ռամկ. Ազատական կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ եւ Պ. Եղիշէ Զրաքեանի խմբագրութեամբ ատենէ մը ի վեր լոյս տեսնող The Armenian Mirror շաբաթաթերթը, առողջ ու խրոխտ հայրենասիրութեան ազնիւ ոգւով մը ղեկավարուած, Հայրենիք լրագրի քանի մը ամսէ ի վեր նոյն նպատակով հաստատած անդլիւրէն շահեկան բաժինը, որ կը պարունակէ հայ կեանքի հետ կապ ունեցող հարցերու վրայ հարցումներ եւ անդլիւրիսոս հայ երիտասարդներու եւ երիտասարդուհիներու պատասխանները, եւ The Armenian Student ամսագիրը զոր կը հրատարակէ Նիւ Եորքի մէջ «Ամերիկայի Հայ Ուսանողաց Ընկերակցութիւնը իբր իր օրկանը՝ խմբագրութեամբ Պ. Յովհաննէս Թաշճեանի եւ օղնական խմբագրութեամբ Օր. Ալիս Խանճեանի եւ Օր. Արաքս Ճապուլեանի:

Ամերիկայի հայ զաղութը շնորհաւորելի է որ հակառակ հոն տիրող տնտեսական սուր տագնապին, ան կը քաջալերէ եւ կը պահպանէ այսպիսի ազդօգուտ ձեռնարկներ, մինչ Փարիզի մէջ մեր զաղութը շատ սահմանափակ ու զաղջ հետաքրքրութիւն ցոյց տուաւ:

Մեյէի, Շ-Տիւի, Մաքլերի, արբայ Մարիէսի աշխատանքով հրատարակուած Revue des Etudes Arméniennes կարեւոր հանդէսին, ինչպէս եւ Լեւոն Բաշալեանի եւ Հրաչեայ Տէր Ներսէսեանի հրատարակած Le Foyer ամսաթերթին հանդէպ, որուն Փրանսերէն բաժինը մեծապէս օգտակար էր մեր գաղութին՝ իբր կապ Փրանսական ժողովուրդին ու այս երկիրը հիւրընկալուած Հայ համայնքին միջեւ ու Փրանսախօս Հայ նոր սերունդին եւ Հայ ազգին միջեւ, ու ցաւով կ'իմանանք որ այդ երկու թերթերուն ալ հրատարակումը դադարած է բաժանորդներու սակաւութեան պատճառով, ինչ որ ամօթ մըն է ստուար ու հարուստ այս գաղութին համար:

Ու քանի որ Հայ կեանքի ու մշակոյթի վերարերող ու օտար լեզուներով շարադրուած պարբերականներու վրայ է խօսքս, բաւ մըն ալ պէտք է ըսեմ օտար լեզուով դրող Հայ հեղինակներու մասին: Այդ երեւոյթին մէջ ես վտանգ չեմ տեսներ Հայ բնիկ մշակոյթին համար. Հայաստանի մէջ՝ այդ մշակոյթը, հայրենի հողին խորն իր արմատներն ունենալով, յաւերժական կեանքի մը սահմանուած է. արտասահմանի մէջ, Հայ գրականութիւնը (որ դեռ գոնէ կէս դար կրնայ շարունակուիլ), հետզհետէ աւելի րազմաթիւ նոր ուժերով ճոխանալով ու զարգանալով, իր ամենէն կենսունակ փուլերէն մէկուն մէջ կը գտնուի: Թէ քանի մը գրագէտներ հայերէն եւ օտար լեզուներով գործեր կ'արտադրեն, եւ թէ կը գտնուին նաեւ իրենց մայրենի լեզուն քիչ գիտցող եւ օտար լեզուի մը աւելի ընտել գրողներ որ իրենց Հայութեան տաղանդը մեծ միջավայրերու մէջ կը փայլեցնեն միայն եւրոպական մեծ ազգի մը բարբառովը, ասիկա՝ Հայերու կողմէ արտադրուած այդպիսի գործերու յաջողութեան պարագային՝ պատուարեր է մեր ցեղի վարկին, այդ ցեղի քաղաքակրթական յատկութեանց մէկ նոր ապացուցումը կը դառնայ եւ իբր այդ նոյն իսկ ուրախառիթ երեւոյթ է: Ատե-

նով, շատ փոքր էր թիւը այն Հայերուն որ օտար լեզուով գործեր արտադրած եւ այդ գործերով ուշադրութիւն գրաւած են. այսօր այդ թիւն աւելի մեծ է: Ուրիշ ատենի թողլով ամբողջական յօդուած մը գրել օտար լեզուով արտադրող բոլոր Հայ հեղինակներու վրայ, ինչ որ շատ շահեկան նիւթ մըն է՝ կ'ուզեմ միայն յիշատակել հոս այդ կարգի երեք նորագոյն հրատարակութիւնները զոր այս քրոնիկը վերջացնելու պահուստ տալայ եւ որ երեքն ալ գեղեցիկ ու արժէքաւոր գործեր են: Ատոնց առաջինն է Արսէն Երկաթի (որ՝ առանց իր հայկական քնարը լքելու՝ երկու՝ երեք տարիէ ի վեր Փրանսախօս բանաստեղծ յայտնուեցաւ՝ եւ յաջողութեամբ) Փրանսերէն տաղաչափեալ քերթուածներու երկրորդ հաւաքածուն, Les yeux limpides, հանրածանօթ գրագէտ եւ զբաղական քննադատ Ժան Քասուի ջերմօրէն ներդրելից մէկ յառաջարանով. երկրորդն է Մերուժան Պարսամեանի Filles տիտղոսով հատորը, ուր Elle et Moi, L'Homme et la Femme, Le Feu assouvi, տարիաւաւ քրնարերգակը, պատերազմի ատեն Պոլսոյ պուլկարական Հիւանդանոցին մէջ իր անցուցած օրերէն պահուած յիշատակներու զգայուն, խուժկալ ու վճիռ վիպումի մը մէջ, երեւան կուգայ իբրեւ աղուոր Փրանսերէնով մը գրող ընտիր արձակագիր մը. երրորդն է La jeune fille au masque ընդարձակ վէպը, որուն հեղինակը, Janine May, ոչ այլ ոք է Էթէ ոչ այն շնորհալի երիտասարդ Հայուհին, Ակնէն սերած որ արդէն տարի մը առաջ սիրուն պատմուածքներու հատոր մը հրատարակեց Փարիզ՝ Jeanne Gregh ստանունով, եւ որ այժմ ամուսինն է մեր սիրելի աշխատակից Յակոբ Անտոնեանի. այս վէպը, հոգեբան վիպասանի նուրբ ոճով մը, պատմել, գործողութիւնը ճարտարօրէն հիւսել ու լուծել գիտցող, տիպարները ճշգրտութեամբ ու կենդանութեամբ դժող ու Փրանսացի վարպետ գրագէտներու արժանի լեզուով մը գրող հեղինակի մը սքանչելի արտագրութիւնն է, զոր հրատարակող փարիզեան

Տունը իր յայտարարութեան մէջ կը ներկայացնէ իրր զասական արուեստով լաւագոյն վէպերը յիշեցնող հոգեբանական մեծարժէք վէպ մը. այդ վէպը ապահովապէս կոչուած է ամենալայն յաջողութիւն գտնելու եւ արդէն հաճոյքով կ'իմանամ թէ նոյն հեղինակին ուրիշ երկու վէպերը որ պատրաստ են, փարիզեան հրատարակչական տուններու կողմէ հրապարակ պիտի հանուին ի մօտոյ: Կը ցաւիմ որ այս արդէն իսկ չափազանց երկարած քրոնիկին մէջ կարելիութիւն չունիմ մանրամասնօրէն խօսելու այդ երեք գեղեցիկ գործերուն վրայ, բայց պարտք մըն էր գէթ զանոնք յիշատակել եւ անոնց վրայ մեր Ֆրանսագէտ գրասէրներուն ուշադրութիւնը հրաւիրել:

Գրքի ձեւով այս հրատարակութեանց կողքին, մեր պարբերական թերթերն ու հանդէսները — որոնց թիւը օրէ օր կը ստուարանայ, քիչ մը ծայրայեղ եւ մերթ րոյտրովին աւելորդ բաղմապատկումով մը — կը շարունակեն արտասահմանեան հայ գրական արտադրութեանց կարեւորագոյն բաժինը տալ մեզի: Ասոնց մէջ երեւցած նորութիւններէն, պիտի յիշատակեմ զաղութահայ բարբերէ եւ տիպարներէ ներշնչուած մեծ վէպը (Խարիսխէն հեռու) զոր Պ. Նիկողոս Սարաֆեան սկսած է հրատարակել Հայքեմիք ամսագրին մէջ եւ որ Զարեանի, Համաստեղի եւ Օշականի նոյն սեռի երեք մեծատարած ու կարեւոր գործերուն վրայ կուգայ աւելնալ իրր յուրջ ու ինքնատիպ ճիւղ մը վիպական գրականութեան: Պիտի հաճոյքով մատնանիչ ընեմ նաեւ թէ երգիծական նոր գրող մըն ալ ունինք հիմա, որուն առաջին արտադրութիւնները Ապագայի եւ Պայքարի մէջ—մասնաւորապէս Թուրքերու Ազգաժողով մուտքին առթիւ իր շարադրած շատ սիրուն Փանթէզին—յայտնութիւնը կը բերեն սուր ու համեղ տաղանդի մը, որ զեռ րոյտրովին տէրը չէ իր մի-

ջոցներուն, բայց որ կը խոստանայ Պարոնեանի եւ Երուանդ Օտեանի արժանաւոր յաջորդներէն մին դառնալ. այս նորեկն է Արտաւազդ Անտոնեան, որդին Արամ Անտոնեանի, որ — անցողակի ըսեմ — ամբողջովին անձնատուր Պոզոս Նուպար մատենադարանի իր ցուցակազրական եւ այլ աշխատանքներուն, չեմ գիտեր ինչու երկար ատենէ ի վեր բացարձակ ամբուլութեան դատապարտեր է իր փայլուն ու ճարտար գրիչը: Մեր մէջ վերջերս երեւցած հանգէսներէն մասնաւոր յիշատակութեան ու մեծ գովեստներու արժանի կը նկատեմ Առողջ կեանք ամսագիրը զոր Տօքթ. Քէչիշեան կը հրատարակէ երկու տարիէ ի վեր. Տօքթ. Քէչիշեան ծանօթ է Անահիտի ընթերցողներուն գրագէտ գիտունի ձեռքով գրուած այն երկու հմտալից ուսումնասիրութիւններով զոր հրատարակեց այս էջերուն մէջ. ան այդ ամսագիրը հիմնեց ու կը շարունակէ դայն կանգուն պահել իր անձնական միջոցներուն վրայ միայն կրթնած, մեծ զոհարելութիւնով. շնորհիւ Փարիզի ամենէն կարող հայ բժիշկներուն անձնուէր աշխատակցութեան ու շնորհիւ իր իսկ լայն ու նորամէտ ուղղութեամբ մը տողորուած ինքնագիր յօդուածներուն, ան այդ ամսագիրը դարձուցած է ոչ միայն առողջապահական բաղմոջուտ օրկան մը այլ եւ գիտական գրականութեան ընտիր պարբերական մը: Տօքթ. Քէչիշեան, որ ձեռներէց ու ժամանակին հետ քալող միտք մըն է, յաջողած է նաեւ իր թերթին համար Ֆրանսացի մեծանուն գիտուններէ ու բժշկապետներէ յօդուածներ առնել մերթ, որոնք անոր արժէքը կը բաղմապատկեն: Ահա թերթ մը որուն տարածման պէտք է նպաստեն բոլոր անոնք որ մեր ցեղին մարմնոյ ու մտքի առողջութեան աւան գործին կ'ուզեն աջակցիլ:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ